

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man

No 24 - Novembre 1997

L'immixtion politique dans le procès d'Henri de Man

Notes à la mémoire de Juliaan Capelle et d'Henri Brugmans

ASSOCIATION POUR L'ÉTUDE DE L'OEUVRE D'HENRI DE MAN

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines politiques,
Boulevard Carl-Vogt 102, CH-1211 Genève 4 (Suisse)

ÉDITEUR

**Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man
Vereniging voor de studie van het werk van Hendrik de Man**

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines politiques,
Boulevard Carl-Vogt 102, CH-1211 Genève 4 (Suisse)
[Secrétariat pour la Belgique et les Pays-Bas:
Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem (Belgique)]

RÉDACTEURS RESPONSABLES

Johnny Anthoons, Krawatenstraat 97, B-3470 Kortenaak (Belgique)
Michel Brélaz, 8 chemin Champs-Gottreux, CH-1212 Grand-Lancy (Suisse)

Les textes, signés ou non, n'expriment pas nécessairement les vues de l'Association, de son comité et de ses membres. Ils peuvent être cités, moyennant l'indication de la source, mais ne peuvent être reproduits ou traduits, en tout ou en partie, qu'avec l'autorisation préalable de l'éditeur.

Copyright 1997

***by Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man.
Tous droits de reproduction et de traduction réservés.***

TABLE DES MATIERES

Sommaire		5
Piet De Buyser	De politieke inmenging in het proces De Man	7
Johnny Anthoons	Juliaan Capelle (1920-1997)	47
Johnny Anthoons	Hendrik Brugmans (1906-1997)	53
Johnny Anthoons	Chronique	63
Nouvelles de l'Association		67
Publications disponibles		69

SOMMAIRE

A première vue, le présent numéro ne se rapporte pas à l'actualité. Son article principal concerne l'immixtion politique dans le procès d'Henri de Man telle qu'elle fut préparée durant l'occupation et mise en pratique dans les premières années qui la suivirent. Les autres contributions rendent hommage à deux membres que notre Association a perdus au mois de mars 1997 ou présentent deux publications récentes qui font état de la personne d'Henri de Man et de ses idées.

Cependant, depuis plus d'une année déjà, l'observateur de l'actualité belge est accablé par les problèmes que posent le fonctionnement du pouvoir judiciaire et ses rapports avec les autres pouvoirs de l'État. Après la tragique affaire des enfants disparus, la justice belge a fait l'objet de nombreuses critiques et de projets de réforme. Dans son travail elle court le risque de se faire doubler par le monde politique, comme le montrent les commissions d'enquête parlementaires. Tout comme dans les années quarante, le danger d'une jurisprudence politique ne semble pas exclu.

Partant du principe qu'une justice indépendante du pouvoir politique constitue l'un des fondements essentiels de l'État de droit, Piet De Buyser se livre à une analyse critique du procès mené dans l'après-guerre contre Henri de Man et qui eut pour objet son action et sa pensée durant l'occupation allemande. Par cette analyse, Piet De Buyser poursuit ses efforts en faveur d'un éclaircissement honnête de l'attitude d'Henri de Man pendant la guerre, efforts qu'il a commencé à exposer dans notre numéro précédent. S'il est difficile de prouver une immixtion directe de la classe politique dans le dossier de Man, il n'en reste pas moins qu'elle a mis tout en oeuvre pour éviter un jugement équitable et serein. Les adversaires de de Man ne laissèrent pratiquement pas d'alternative aux magistrats.

Les rangs de ceux qui ont connu et admiré Henri de Man s'éclaircissent de plus en plus. Cette année le Comité de notre Association a perdu deux de ses membres coup sur coup. Juliaan Capelle, vice-président depuis novembre 1985, est décédé le 14 mars 1997. Nous n'oublierons jamais son charme et son dévouement. Décédé deux jours plus tôt, le 12 mars 1997, Henri Brugmans était une personnalité d'envergure dont le credo faisait beaucoup penser à celui d'Henri de Man et fut une source d'inspiration bien au-delà de notre Association. C'est avec une grande tristesse que nous leur disons adieu en esquissant leur vie et leurs mobiles.

A la fin de ce numéro, nous signalons à votre attention deux publications récentes qui concernent respectivement le Roi Léopold III et le socialisme éthique en Flandre.

DE POLITIEKE INMENGING IN HET PROCES DE MAN

Alhoewel het principe van de scheiding der machten niet uitdrukkelijk in de grondwet geschreven staat, wordt ze toch als één van de pijlers beschouwd, waarop onze democratische staatsinrichting berust. In beginsel moet de rechtelijke macht volkomen onafhankelijk van de wetgevende en de uitvoerende macht handelen. Politieke inmenging bij de beoordeling van individuele strafzaken, is in een rechtsstaat onaanvaardbaar. Of deze gedragsregel ten tijde van de repressie steeds werd geëerbiedigd, kan sterk worden betwijfeld. Volgens Paul-Henri Spaak, die tijdens en na de bezetting Minister van Buitenlandse Zaken was, heeft de regering in Londen zich scrupuleus aan het principe van de scheiding der machten gehouden¹. Verklaringen van de toenmalige justitieminister Antoine Delfosse tijdens de na-oorlogse debatten in het Parlement over de repressie, spreken dit echter tegen².

Alleen reeds het feit dat politiek geladen dossiers in de handen terechtkwamen van militairen heeft tot heel wat ontsporingen geleid.

In het proces, dat tegen Hendrik de Man werd ingesteld, werden alleszins de rechtsregels geschonden. Uit een nuchtere analyse van de beschuldiging, het onderzoek en het verloop van de zaak kan inderdaad zonder veel moeite de politieke inmenging worden aangetoond: de krijgsauditeur was goed op de hoogte van wat wel en niet mocht worden onderzocht.

Alle pogingen om de vaderlandslievende bedoelingen van betrokkene te belichten werden brutaal verhinderd. Feiten, die als verzachtende omstandigheid konden worden ingeroepen, werden verzwegen terwijl sommige echte of vermeende handelingen, die hij in het eerste bezettingsjaar heeft ondernomen en als begripvol ten opzichte van de Duitse bezetter konden worden uitgelegd, overbelicht werden.

Hendrik de Man is, zoals Henk Brugmans reeds in 1948 schreef, het slachtoffer geworden van een *"dwaas vonnis, een onzuivere verpolitiekte veroordeling die best zou vernietigd worden"*³.

Het feit dat Hendrik de Man reeds op 31 mei 1940 - nog vóór hem één strafbaar feit ten laste werd gelegd - uit de partij werd gestoten, waarvan hij de voorzitter was, wijst al duidelijk op een politieke afrekening⁴. Het was te verwachten dat diegenen die aan de basis hiervan lagen, ook hun invloed zouden aanwenden om ze te doen voltooien met een formele veroordeling door het gerecht. Hierdoor zou dan definitief een einde aan zijn politieke loopbaan worden gesteld.

De diepe kloof tussen de vooraanstaande politieke leiders die zich te Londen bevonden en Hendrik de Man is niet alleen ontstaan wegens zijn relatie met de Koning. Vooral het feit dat hij in mei 1940 op post is gebleven terwijl zij de bevolking in de steek hadden gelaten, was hen een doorn in het oog. Dat hij bovendien minachtend neerkeek op diegenen die hun verantwoordelijkheid waren ontvlucht, betekende de definitieve breuk.

De vijandigheid is natuurlijk het sterkst tot uiting gekomen bij die B.W.P.-leiders, die het reeds vóór de oorlog met de politieke opvattingen van hun voorzitter oneens waren: Camille Huysmans⁵, Louis de Brouckère⁶, Max Buset⁷, Isabelle Blum⁸ e.a. Ook de syndicale leiders, die zich door de stichting van de eenheidsvakbond bedreigd voelden en vreesden na de oorlog hun plaats te verliezen, waren er als de kippen bij om De Man te veroordelen: Paul Fassin van de Centrale Bouw en Hout, die als eerste in Londen was aangekomen, eiste dat Jef Rens namens het B.V.V. stappen zou ondernemen om hem voor een ere-tribunaal (?) te dagen⁹. Zijn collega van de metaalcentrale, Arthur Gailly¹⁰ preciseerde dat een aantal individuen, en voornamelijk Hendrik de Man, moesten geëxecuteerd worden Nationaal secretaris Gust De Block zag maar één verrader tussen de vooraanstaande BWP-militanten: Hendrik de Man¹¹.

De druk op de regering-Pierlot om Hendrik de Man te berechten was biezonder groot en is dan ook niet zonder gevolgen gebleven. Er zetelden in de Commissie, die belast werd met het uitwerken van de repressiewetgeving, een aantal vooraanstaanden, die De Man vijandig gezind waren en op wier steun kon worden gerekend.

De leden van deze Commissie hebben de basis gelegd van de maatregelen die het mogelijk maakten personen gerechtelijk te

vervolgen voor politieke misdrijven waarin de wetgeving nog niet voorzag. Juridisch was dit aanvechtbaar, omdat het indruiste tegen het principe dat strafmaatregelen niet met terugwerkende kracht mogen worden toegepast. Voor het dossier van Hendrik de Man was dit alleszins het geval, maar deze afwijking werd algemeen aanvaard en er kon nog moeilijk op worden teruggekomen.

Vooringenomenheid in de repressie-commissie in Londen

Bovendien wil het toeval dat verschillende leden van vermelde repressie-commissie op het persoonlijke vlak wrijvingen hebben gehad met Hendrik de Man, toen ze zich in de zomer van 1940 nog in het land bevonden. Wraaklust was dus zeker niet uitgesloten.

Even toevallig hadden dezelfde leden bepaalde acties ondernomen, waarvan men minstens kan zeggen dat ze voor kritiek vatbaar waren en waaraan ze liefst niet meer werden herinnerd. Men kent de mentaliteit van nietsontziende stropers die het tot strenge veldwachter hebben gebracht: door hard bestraffend op te treden willen ze de indruk wekken dat ze afstand van hun verleden hebben genomen ...

In de Londense Commissie zijn het vooral, naast de justitieminister Antoine Delfosse¹², de heren Paul Tschoffen¹³, Marcel Gregoire¹⁴ en Henri Rolin¹⁵ geweest die zich in zo'n situatie bevonden.

Het is dan ook niet overbodig bepaalde feiten in herinnering te brengen die zowel verband houden met hun houding onder de Duitse bezetting als met deze die hun haatgevoelens ten opzichte van Hendrik de Man hebben aangewakkerd.

Antoine Delfosse

Antoine Delfosse was, op het ogenblik van de Duitse inval, de minister die bevoegd was voor P.T.T. en I.N.R. (Post en radio).

Hij weigerde in 1940 naar Engeland uit te wijken en was naar België teruggekeerd, waardoor hij zich - volgens Camille Huysmans - "onder het gezag van de bezetter plaatste"¹⁶.

Hij was zich stiekem, zonder iemand te raadplegen, in zijn ministerieel kabinet gaan vestigen, en vroeg daarna de officiële toelating hiervoor aan Von Falkenhausen, die hem echter geweigerd werd¹⁷. Wel zorgde de generaal ervoor dat hij terug in het bezit werd gesteld van zijn woning en zijn auto en kreeg hij een vrijgeleide om zijn echtgenote in Zuid-Frankrijk op te halen¹⁸. Daar riep hij de ambtenaren op naar België terug te keren met alles wat ze hadden meegenomen. Hij had immers onderhandelingen met de Duitsers gevoerd voor het opstarten van de Nationale Zender en kon de journalisten en de technici de verzekering geven dat ze - zonder medewerking aan de Propaganda-Staffel te moeten verlenen - opnieuw aan de slag konden ...¹⁹.

Na de Franse nederlaag had Delfosse zich ook bij Graaf Capelle, secretaris van de Koning, aangeboden om zijn handtekening ter beschikking te stellen, die nodig was om de regering Pierlot de laan uit te sturen ...²⁰. Ondanks zijn aandringen weigerde Leopold III hem te ontvangen²¹ en dit terwijl hij moest toezien dat Hendrik de Man op dat ogenblik het Paleis van Laken binnen en buiten kon zoals hij verkoos. Delfosse, die zichzelf als onmisbaar beschouwde, heeft dit moeilijk kunnen verkroppen en dat heeft zijn houding ten opzichte van De Man ongunstig beïnvloed. Hij kon hem reeds vóór de oorlog niet luchten en had zich overigens verzet tegen diens pogingen om de Oslo-landen bij een vredesoffensief te betrekken, een politiek die door de Koning werd gesteund²².

Het is op zijn minst eigenaardig dat Delfosse, nadat hij naar Londen was uitgeweken, zonder enige moeite opnieuw een plaats in de regering Pierlot kreeg en dan nog wel deze van justitie, het kabinet dat de bestraffing van de collaborateurs onder zijn bevoegdheid had!

Paul Tschoffen

De rol die Paul Tschoffen in het "dossier De Man" heeft gespeeld is al even bedenkelijk.

Deze Luikse advocaat had zich, na het bezoek dat de Man op vraag van de Koning op 31 mei 1940 aan de stad Luik had gebracht, bij de vorst gaan beklagen over de hooghartige manier waarop deze

zich zou hebben aangesteld²³. Eigenaardige verklaring voor iemand die op de bijeenkomst niet aanwezig was! Meer bepaald uitte hij zijn verontwaardiging over het feit dat "naar verluidt" De Man op het Luikse stadhuis de spoedige vorming van een regering zou hebben aangekondigd. De vorst liet de beweringen van Tschoffen voor wat ze waard waren en behield zijn vertrouwen in De Man²⁴.

Enkele weken nadien liet dezelfde Tschoffen, via Graaf Capelle, aan de Koning weten dat hij bereid was mede te werken ... aan de vorming van een regering! Volgens hem kon de regering-Pierlot maar best opstappen²⁵.

Ook was hij de mening toegedaan dat het ogenblik aangebroken was om werk te maken van een hervorming van de Staat en verleende hij zijn medewerking aan het beruchte conservatieve Centrum van Graaf Lippens, waarop wel vertegenwoordigers van de Nieuwe Ordepartijen, maar geen socialistten waren uitgenodigd²⁶.

In zijn functie van juridische raadgever van de staalreus "Ougrée-Marihayé" vroeg hij aan de secretaris van de Koning of de fabriek "billetes" voor de Duitsers mocht produceren, maar Graaf Capelle heeft hem moeten antwoorden dat deze producten als oorlogsmunitie werden beschouwd en de fabricatie ervan onder toepassing van artikel 115 van het Strafwetboek viel²⁷.

Het stellen van de vraag toonde echter duidelijk aan dat de heer Tschoffen een economische collaboratie in overweging heeft genomen.

Ook deze gebeurtenissen hebben de regering Pierlot er niet van weerhouden de katholieke volksvertegenwoordiger Tschoffen als lid van een commissie aan te stellen, die voor deze vorm van collaboratie strafmaatregelen moest uitwerken

Marcel Grégoire

Wat de houding van de Luikse advocaat Marcel Grégoire is geweest ten opzichte van de zaak "De Man" is minder duidelijk.

Hij had voor de oorlog betrokkene ontmoet in het salon Didier, dat ook door Duitse diplomaten als Otto Abetz en Max Liebe werd bezocht en waar vrijelijk over algemene internationale problemen werd gepraat²⁸. Waarschijnlijk heeft Grégoire willen vermijden dat

Hendrik de Man hem daaraan zou herinnerd hebben, maar de kloof tussen beiden is ongetwijfeld tijdens de bezetting ontstaan. Grégoire verkoos de gewapende weerstand van het Onafhankelijkheidsfront terwijl De Man op vreedzame wijze en met open vizier de bezetter en zijn handlangers bestreed.

Ook de invloed van Henri Rolin - die de Man werkelijk haatte - heeft ontegensprekelijk een invloed gehad op de houding van Marcel Grégoire, met wie hij reeds voor de oorlog bevriend was. Toen Grégoire in juni 1944 Londen bereikte, werd hij als afgevaardigde van het Onafhankelijkheidsfront, dat overwegend communistisch was, op wantrouwen onthaald. Hij kon echter op de steun rekenen van Henri Rolin die ook voor de noodzakelijke financiering van het O.F. zorgde²⁹. In de repressie-commissie kwam het tussen beiden tot een goede verstandhouding en het is niet uitgesloten dat deze heeft meegespeeld in de campagne die door Henri Rolin tegen De Man werd gevoerd.

Evenmin is geweten of Marcel Grégoire, als Minister van Justitie in de regering-Van Acker, de gerechtelijke diensten onder druk heeft gezet om werk te maken van "het dossier De Man". Wel kan worden vastgesteld dat in de periode dat hij die functie bekleedde, namelijk van 2 augustus 1945 tot 18 februari 1946, het dossier in een stroomversnelling is terechtgekomen. Het is inderdaad begin 1946 geweest dat het auditoraat-generaal van het Krijgshof begonnen is met het verzamelen van de getuigenissen.

Toen Grégoire in de regering door de liberaal Van Glabbeke werd opgevolgd bleef hij De Man vervolgen: hij aanvaardde namelijk namens de Belgische Staat zich burgerlijke partij te stellen. Mogelijk had hij daartoe juridisch het recht, toch had hij om deontologische redenen dit moeten weigeren. Door deze daad werd in elk geval duidelijk bewezen dat de politiek zich in het proces tegen De Man is komen mengen.

Henri Rolin

De politicus die het sterkst heeft aangedrongen op een strenge bestraffing van Hendrik de Man is - zonder enige twijfel - Henri Rolin geweest. Deze Franstalige advocaat behoorde, vooraleer tot

de B.W.P. te zijn toegetreden, tot de liberale Gentse bourgeoisie en was in de dertiger jaren meermaals in botsing gekomen met De Man.

Rolin was een dwarsligger, die voortdurend conflicten uitlokte met zijn eigen partijgenoten. Vooral Paul-Henri Spaak moest het ontgelden, wiens buitenlandse politiek hij niet kon waarderen.

Hendrik de Man deelde mee in de klappen omdat hij destijds als minister loyaal achter zijn collega van Buitenlandse Zaken stond toen de Belgische regering besloot een commercieel gezant naar de nationalistische regering in Burgos te zenden.

Toen hij als voorzitter van de B.W.P. hardnekkig de neutraliteitspolitiek van de regering bleef verdedigen, schreef Henri Rolin op 18 november 1939 een brief aan de nationale secretarissen Gust De Block en Ernest Piot om hen te verzoeken een Algemene Raad bijeen te roepen om daar De Mans houding te laten afkeuren wat niet lukte³⁰. Het is dan ook niet te verwonderen dat Henri Rolin het Manifest van 28 juni 1940 bestempelde als de voortzetting van diens collaboratie met Hitler, die volgens hem reeds vóór de oorlog begonnen was.

Met alle middelen trachtte Rolin de plannen van Hendrik de Man te dwarsbomen. Toen deze trachtte een heruitgave van de socialistische krant *Le Peuple* te bewerkstelligen, kon hij dit op grond van juridische bezwaren verhinderen³¹. Hij hoopte heimelijk dat De Man een beroep zou doen op de Duitsers om hem daarna des te beter als collaborateur te kunnen brandmerken³². Hendrik de Man trapte echter niet in de val en zag, in afwachting van de terugkeer van de andere beheerders uit Frankrijk, van zijn plannen af.

Eigenaardig is dat Henri Rolin op een bepaald ogenblik wel gunstig stond tegenover de heruitgave van het dagblad *Le Soir*, en hierdoor werd ook zijn naam gevoegd bij de "voorstanders van het minste kwaad"³⁴. Hij mag dan wel in de gangen van het Justitiepaleis zijn haat tegen de Duitse bezetter hebben uitgeschreeuwd, toch kan men niet voorbij aan het feit dat hij - in zijn hoedanigheid van advocaat - contacten met de Duitse overheid niet schuwde³⁵. Ook gaf hij in juni 1940 een gunstig advies aan de stichting van een Emissiebank in de wetenschap dat dit een voordeel voor de bezetter zou bijbrengen³⁶.

Het ophefmakende incident dat zich op 11 november 1940 tussen hem en Hendrik de Man heeft voorgedaan³⁷ komt hierdoor wel in een biezonder schril daglicht te staan.

Het incident De Man-Rolin

Wat is er toen gebeurd ?

Toen de Université Libre de Bruxelles (U.L.B.) af te rekenen kreeg met bemoeiingen van de Duitse overheid, die onder meer eiste dat de joodse professoren zouden worden verwijderd en de programma's aangepast, werd op 11 november 1940 een vergadering van de professoren van de Rechtsfaculteit en van de School van Politieke Wetenschappen belegd om na te gaan hoe hiertegen moest worden gereageerd.

Toen Hendrik de Man - die ook als professor was uitgenodigd - laattijdig binnenkwam, vroeg Henri Rolin de vergadering op te heffen *"omdat door diens aanwezigheid het geheim van de besprekingen ten overstaan van de bezetter niet langer meer gewaarborgd werd"*.

De Man vroeg of Rolin uit zijn persoonlijke naam of namens zijn collega's sprak en eiste hierover uitsluitel. Hij stelde vervolgens aan de rector voor dat zou worden uitgemaakt of zich onder het professorenkorps een *"verklikker"* bevond, zoals de heer Rolin beweerde, ofwel een *"lasteraar"*.

Er werd getracht onder de leiding van de bekwame jurist Jean Servais een verzoening te bewerkstelligen, maar dit liep uit op een hooglopende ruzie, waarbij Rolin herhaalde dat het even dom zou zijn over de weerstand die de Universiteit te bieden had te spreken in de aanwezigheid van De Man als in deze van Reichskommissar Waltz, die door de Duitsers was aangesteld om de U.L.B. te controleren. Bovendien verweet hij De Man de publicatie van zijn manifest, zijn *"reis naar Berlijn"* (die nooit heeft plaatsgehad), zijn contacten met de Duitse Ambassadeur in Parijs Otto Abetz (die tot doel hadden Léon Degrelle van zijn expansieplannen te doen afzien).

Voor De Man werd het toen duidelijk dat Rolin hem als een potentiële verrader bleef beschouwen en niet bereid was op zijn

smadelijke uitspraak terug te komen. Er bleef hem slechts de mogelijkheid over aan te tonen dat Rolins verwijten werden ingegeven door de jarenlange oppositie die hij tegen zijn politieke opvattingen heeft gevoerd en die niets met het belang van de universiteit te maken hadden. Vermits Rolin hem in de aanwezigheid van het professorenkorps had beledigd, wilde De Man door een rechtzetting ook hetzelfde publiek bereiken. Daarom verkoos hij een brief aan professor Rolin te richten en een kopie daarvan aan zijn collega's te sturen³⁸.

Men heeft dit vooral aangegrepen om Hendrik de Man ervan te beschuldigen de hand te hebben gehad in de verwijdering van Henri Rolin uit de U.L.B. en deze laatste heeft in dit opzicht bezwarende verklaringen voor de rechtbank afgelegd, die - zoals verder wordt aangetoond - kant noch wal raakten.

Walter Ganshof van der Meersch

Wat de rol van Walter Ganshof van der Meersch³⁹ is geweest, valt moeilijk te achterhalen. Hij cumuleerde te Londen de functies van Hoog-Commissaris van de Staatsveiligheid en deze van auditeur-generaal en was diegene die de lijsten opstelde van de personen die van collaboratie werden beschuldigd⁴⁰.

Hij bevond zich ten opzichte van Hendrik de Man in een nogal hachelijke situatie, want hij was verplicht iemand te vervolgen die hem uit de klauwen van de Duitsers had gered.

Inderdaad, Ganshof werd in juni 1940 verantwoordelijk geacht voor de uitlevering van Belgische gevangenen aan Franse soldaten en dus onrechtstreeks ook voor de dood van Joris Van Severen en andere landgenoten te Abbeville. Hij werd in de gevangenis van Sint-Gillis opgesloten. Aan zijn vrouw die hem ging bezoeken betuigde hij zijn akkoord met het voorstel de hulp van Hendrik de Man in te roepen om hem vrij te krijgen⁴¹.

Hij werd met Kerstmis in vrijheid gesteld en twee dagen later, op 27 december 1940, stuurde hij een brief aan De Man waarin hij verklaarde te weten wat hij hem verschuldigd was. Hij zou hem ten zeerste dankbaar blijven en nooit het vertrouwen vergeten dat De Man hem geschonken had⁴².

Later vertelde hij wel tegen *La Libre Belgique* dat hij aan de Koning zijn vrijlating te danken had⁴³.

Ontegensprekelijk zat Ganshof verveeld met het dossier De Man, dat hem door de regering in Londen werd opgedrongen, maar hij kon niet anders dan De Man, die hij in december 1940 geenszins niet als een verrader beschouwde, in beschuldiging stellen voor feiten, met name de publicatie van zijn manifest en de stichting van de Unie van Hand- en Geestesarbeiders (U.H.G.A.) die vóór deze datum hadden plaatsgehad.

Het is geweten dat hij na de bevrijding met het dossier naar de Koning te Pregny is getrokken⁴⁴, waarschijnlijk met de bedoeling te vernemen of deze bereid was ten gunste van zijn vroegere dienaar een verklaring af te leggen, wat zonder resultaat is gebleven.

In hoeverre Ganshof zijn invloed heeft aangewend om te vermijden dat ons land aan de Zwitserse regering de uitlevering van De Man zou vragen is niet bekend.

Wel heeft hij - via een gemeenschappelijke vriend, de industrieel Auguste Lambiotte - hem de raad gegeven "*zich stil te houden*". Hij zou met een veroordeling bij verstek maar tien jaar gevangenisstraf hebben geriskeerd, wat hem met uitzicht op een strafvermindering na verloop van tijd in de gelegenheid zou stellen naar België terug te keren ...⁴⁵.

Paul-Henri Spaak

Het ligt voor de hand dat een aantal vooraanstaanden, die Hendrik de Man in de zomer van 1940 van nabij gekend hadden, niet liever zagen dat hij zonder veel commentaar bij verstek zou veroordeeld worden tot vele jaren opsluiting en verbod in ons land nog iets te publiceren. Dit blijkt alleszins uit een briefwisseling die in dat verband tussen Paul-Henri Spaak en de syndicalist Jef Rens werd gevoerd.

Hendrik de Man had op 10 oktober 1944 een brief aan Spaak geschreven, waarin hij diens hulp inriep om zich in goede voorwaarden voor het gerecht te kunnen verdedigen. Hij vroeg dat hem te dien einde de toelating zou worden gegeven in Frankrijk een

aantal documenten op te halen. Spaak die wel van oordeel was dat alles wat te Londen over de Man verteld werd, *"compleet absurd"* was en *"niet strookte met de realiteit"*, was - zoals hij bekende - *"voorzichtig genoeg om hierop niet in te gaan"*. Hij had via de Belgische gezant aan de Zwitserse autoriteiten laten weten dat hij niet de mogelijkheid zag De Mans terugkeer te vergemakkelijken. Spaak vond dat - ondanks de menselijke aspecten van de zaak - men niet anders kon dan zijn brieven onbeantwoord te laten en te weigeren met hem in contact te treden.

"Wij moeten ons aan deze gedragslijn houden", schreef hij aan Jef Rens, *"want indien we een andere houding zouden aannemen, dan zou dit ertoe leiden dat we onze gedachten moeten preciseren en nuanceren op een manier die in de ogen van de meeste mensen als onbegrijpelijk zou voorkomen"*⁴⁶.

Hieruit blijkt duidelijk dat de Minister van Buitenlandse Zaken Spaak de moed miste tegen de publieke opinie in te gaan, die - wat Hendrik de Man betreft - vergiftigd was geworden door de vele "racontars" die via radio-Londen over betrokkene werden verspreid.

Het valt moeilijk in te schatten in welke mate Spaaks weigering om zijn vroegere vriend - wiens activiteiten hij in de zomer van 1940 had goedgekeurd⁴⁷ - ter hulp te komen heeft bijgedragen tot diens veroordeling "bij verstek".

Ongegronde beschuldigingen

Om te verdoezelen dat het de politieke tegenstrevers van de Man zijn geweest die in Londen de aanzet tot zijn gerechtelijke vervolging hebben gegeven, werd de British Intelligence Service ingeschakeld.

Deze maakte op grond van de haar verstrekte inlichtingen een bezwarende fiche op met feiten die de Man ten laste werden gelegd⁴⁸. De inhoud van dit document getuigt van zo'n ontstellend gebrek aan ernst dat men zich kan afvragen of een dienst, die zulke verkeerde inlichtingen voor waarheid verkondigt, de naam "Intelligence Service" wel verdient ...

Hendrik de Man werd als volgt beschreven: *"The chief Socialist Party political 'thinker' and leader in may '42. Economist, Flemish Socialist, taught in German Universities between the wars; President of Socialist Party in '39 and personal adviser to King Leopold III and Queen Mother Elisabeth. Warm admirer of German science and efficiency. Son educated in German, and very pro-Nazi. He openly led in movement to collaborate with Germans; helped set up phoney 'Quisling' Labor Organization U.T.M.I. - Tried to get all Belgian socialists to support "Quislings". Wrote propaganda to this effect. When his projects fizzled, he withdrew from public notice"* (may-june '40).

Hoe kon de Man als chef van de Socialistische Partij in mei 1942 optreden als men weet dat hij zich sedert november 1941 in de Haute-Savoie had teruggetrokken?

De vermelding dat hij tussen de twee wereldoorlogen les gaf aan een Duitse Universiteit is onjuist. Hij gaf van 1922 tot 1926 lezingen aan de Akademie der Arbeit in Frankfurt, van 1926 tot 1929 verbleef hij te Flims in Zwitserland en pas van 1929 tot het voorjaar van 1933 doceerde hij sociale psychologie aan de Universiteit van Frankfurt. Men is hier vergeten te vermelden dat met de machtsovername van Hitler in januari 1933 hij Duitsland moest verlaten en zijn boeken door de nazi's in het openbaar werden verbrand.

De "beschuldiging" dat hij een vurig bewonderaar zou zijn geweest van de Duitse wetenschap en efficiency is gewoon belachelijk, vooral als men weet dat de studie van Hendrik de Man op dat gebied vooral gebeurde *"Au Pays du Taylorisme"* (1919) in de Verenigde Staten.

Het feit dat zijn zoon in Duitsland werd opgevoed kan moeilijk als bezwarend element worden aangevoerd: de jongen was tien toen hij zich in Darmstadt vestigde.

Het is eveneens verkeerd te beweren dat De Man de Belgische socialisten zou hebben aangezet de Quislings te steunen als men weet dat al zijn handelingen erop gericht waren de invloed van het V.N.V. , de DEVLAGE, en REX te weren.

Van dit document blijven slechts al waarheidsgetrouwe elementen overeind: het feit dat hij raadgever was van Leopold III en

koningin Elisabeth, dat hij medewerkte aan de oprichting van de U.T.M.I. (Franstalige afkorting van de U.H.G.A.) en dat hij uit de publieke belangstelling verdween toen zijn plannen mislukten, hoewel men hier beter de zomer van 1941 had vermeld in plaats van mei-juni 1940!

Vermits de fiche van de British Intelligence Service niet gedateerd is en eerst op 15 januari 1946 door Eerstaanwezend Inspecteur van de Veiligheid Charles Nachtergaele bij het dossier werd gevoegd, is het niet zeker dat het op basis van dit document is geweest dat tot de vervolging van De Man werd besloten.

Het staat echter vast dat reeds op 28 april 1944, zegge zes weken voor de Geallieerden een voet aan wal hadden gezet, een proces-verbaal⁴⁹ werd opgesteld dat door een zekere Deckers werd ondertekend. Als gevolg hiervan werd door Eerstaanwezend Commissaris van de Staatsveiligheid Hinckens op 31 augustus 1944 - dus nog vóór de bevrijding van ons land - een Pro Justitia opgesteld waarin een samenvatting werd gegeven van de hem ten laste gelegde feiten : het Manifest van 28 juni 1940, de stichting van de krant *Le Travail*, een artikel in de *Kölnische Zeitung* te hebben gepubliceerd, op 28 maart 1942 een brief te hebben gericht aan Dr. Voss van de Dienststelle Hellwig waarin De Man toegeeft inspanningen te hebben geleverd om aan de U.H.G.A. de steun van de vroegere syndicale leiders te verzekeren, in de loop van 1940 en 1941 zich naar Berlijn te hebben begeven met een manifest op zak waarin de stichting van de U.H.G.A. wordt aangekondigd.

Wat deze laatste punten betreft, dient aangestipt dat Hendrik de Man nooit een artikel aan de redactie van de *Kölnische Zeitung* heeft bezorgd. De beruchte brief aan Dr. Voss diende om te zeggen dat de Duitsers hun woord hadden gebroken in verband met de onafhankelijkheid van de eenheidsvakbond en hij ophield deze organisatie nog langer te steunen.

Tijdens de bezetting had De Man geen voet in Duitsland gezet. Deze beschuldiging kon op rekening worden gezet van oud-minister Achilles Delattre⁵⁰, senator Hubert Lapaille⁵¹ en enkele andere parlementsleden.

Er is echter één punt in deze Pro Justitia dat meer aandacht verdient : Hendrik de Man werd ervan beschuldigd in de loop van

1941 met de welwillendheid van de Duitsers een clearing van 92 000 Zwitserse franken te hebben verkregen en via Frankrijk dit bedrag op een Zwitserse rekening te hebben gestort. Indien deze beschuldiging ook maar op enige grond zou hebben berust, loonde ze de moeite verder te worden uitgedroogd om als zwaar belastend bij het dossier te worden gevoegd. Men heeft ze echter niet aangehouden, noch in de uiteenzetting van de substituu⁵² en noch minder in de motivatie van het vonnis⁵³. Wie op de hoogte is van de erbarmelijke situatie waarin Hendrik de Man in de Franse Alpen en later in Zwitserland heeft geleefd, beseft wel dat deze beschuldiging volledig uit de lucht was gegrepen en enkel het gevolg kon zijn geweest van de laster waartoe sommige van zijn politieke tegenstanders hun toevlucht hadden genomen.

Wanneer het eerste bevel tot aanhouding van De Man werd gegeven, is niet terug te vinden in het dossier dat zich op het krijgshof te Brussel bevindt, maar uit verschillende documenten blijkt dat het uitgevaardigd werd, vooraleer de parlementaire onschendbaarheid van betrokkene werd opgeheven. Ja, zelfs vooraleer de aanvraag daartoe gebeurde.

Inderdaad, op 18 oktober 1944 meldde de luitenant-kolonel van het Tweede Bureau van de État-Major van de Forces Françaises de l'Intérieur aan kapitein Stéphane, attaché op het kabinet van de Franse minister van Binnenlandse Zaken dat De Man aangehouden werd en opnieuw werd vrijgelaten⁵⁴. Twee dagen later ontving dezelfde kapitein Stéphane van zijn collega Georges Richier het bericht dat de aanhouding niet kon worden bevestigd⁵⁵.

Welnu, eerst op 21 oktober 1944 verzocht auditeur-generaal Ganshof Van der Meersch de Voorzitter van de Senaat *"de Hoge Vergadering te laten onderzoeken of het niet aangewezen was de schorsing van de parlementaire onschendbaarheid uit te spreken ten einde het mogelijk te maken vervolgingen in te stellen ten laste van senator De Man"*⁵⁶. Met andere woorden: men vroeg een machtiging om betrokkene te vervolgen en tegen hem een gerechtelijk onderzoek te beginnen, terwijl hij in feite door de regering van Londen al veroordeeld was en een bevel tot aanhouding was uitgevaardigd.

Wie aan de Franse overheid heeft gevraagd De Man op te sluiten, kon uit het dossier niet worden opgemaakt.

Onmiddellijk na de bevrijding van het land in september 1944 kwamen Minister Delfosse, Marcel Grégoire, "colonel Rolin" en "generaal Tschoffen" (intussen hadden beiden een militaire onderscheiding gekregen) in de Shell-Building te Brussel bijeen⁵⁷, samen met Ganshof die als auditeur-generaal met de organisatie van de repressie was belast.

Men kan dus veronderstellen dat daar beslist werd werk te maken van het dossier de Man. Deze veronderstelling wordt nog versterkt door het feit dat Henri Rolin op hetzelfde ogenblik Achille Van Acker⁵⁸ onder de arm had genomen om hem aan de chef van de Informatiedienst van de weerstand, die in hetzelfde gebouw verbleef, te gaan voorstellen als *"de man van de socialistische weerstand"* die een en ander te vertellen had en in het hernieuwde België een belangrijke rol zou spelen⁵⁹. Dezelfde Achille Van Acker, die op de Algemene Raad van zijn partij op 17 september 1944 en later als Eerste Minister betoogde dat *"de zuivering diep en volledig moest zijn"*⁶⁰.

Opheffing van de parlementaire onschendbaarheid

In zijn verzoek aan de Senaat om De Mans parlementaire onschendbaarheid op te heffen betoogde Ganshof Van der Meersch dat deze *"door de stichting van de Unie en door zijn werking in de schoot van deze laatste bijgedragen heeft tot de omvorming door de vijand van onze nationale instellingen en bijgedragen heeft tot het verstrekken aan de vijand van hulp aan werkkrachten, dat hij door zijn manifesten, redevoeringen en artikelen een propaganda gericht tegen de weerstand aan de vijand heeft uitgelokt, bevorderd of begunstigd"*.

Meer bepaald werden beoogd: het Manifest van 28 juni 1940, waarin onder meer werd opgeroepen zich niet tegen de bezetter te verzetten, de stichting van het blad *Le Travail*, zijn medewerking aan de *Kölnische Zeitung* en het *Neues Wiener Tageblatt*, zijn redevoeringen in het buitenland waarin hij onze nationale instellingen bekritiseerde, en de stichting van de Unie.

Vooreerst dient opgemerkt dat twee van deze gebeurtenissen, namelijk de publicatie van het manifest en de stichting van de

U.H.G.A. nog plaats hadden vooraleer Ganshof Van der Meersch op 27 december 1940 zijn dankbrief aan De Man schreef en we toch moeilijk kunnen aanvaarden dat hij hem op dat ogenblik beschouwde als iemand "*die schade had toegebracht aan 's lands instellingen*". Bovendien is Hendrik de Man nooit de stichter geweest van de Unie. Hij was niet eens op de stichtingsvergadering aanwezig, ondertekende niet de stichtingsakte en heeft geweigerd een officiële functie in deze organisatie te vervullen. Hij is ook nooit medewerker geweest van beide vermelde "Zeitungen".

De parlementaire onschendbaarheid van De Man werd dus op 31 oktober 1944 door de Commissie goedgekeurd op grond van een totaal onjuiste voorstelling van zaken.

Deze Commissie werd bovendien voorgezeten door Henri Rolin wiens vooroordelen ten opzichte van Hendrik de Man reeds tot ernstige conflicten hadden geleid en die zich dus in dat stadium van de procedure als rechter en partij gedroeg.

In het gerechtelijk dossier van de Man bevindt zich het verslag van de vergadering van 31 oktober 1944 aan de Commissie van Justitie, met het besluit dat de parlementaire onschendbaarheid werd goedgekeurd met acht stemmen en één onthouding.

De ratificatie ervan gebeurde in de plenaire zitting van de Senaat op 7 november bij zitten en opstaan, zonder dat hierbij enige opmerking werd gemaakt. Nog dezelfde dag liet Senaatsvoorzitter Gillon aan de auditeur-generaal van het Krijgshof weten dat de onschendbaarheid van De Man werd opgeheven⁶¹.

Waarom een Franstalige Kamer ?

Van dat ogenblik zou de normaal te volgen procedure worden ingezet, voor zover het als normaal kon worden beschouwd dat militaire rechtbanken werden gelast tot de beoordeling van politieke daden.

De krijgsraden, die na de bevrijding overstelpt werden met een massa dossiers, hadden alvast geen goede reputatie. De regering had haar toevlucht moeten nemen tot de aanstelling van een aantal onervaren magistraten die, pas benoemd, gemakkelijk te beïnvloeden waren door de ministers en politieke mandatarissen die hun kandi-

datuur hadden gesteund. Bovendien werden ze bij voorkeur gerecru-teerd in de kringen van de weerstand, wat ontegensprekelijk een strenge aanpak van de repressie in de hand heeft gewerkt.

Hierbij moet opgemerkt worden dat in het algemeen de Franstalige krijgsauditoraten harder zijn opgetreden dan de Nederlandstalige⁶¹.

Men heeft kunnen vaststellen dat bij de behandeling van de repressiedossiers door de Franstalige krijgsraden een duidelijk verband werd gelegd met de koningskwes-tie, die in de zomer van 1945 zeer actueel werd.

Luc Huyse en Kris Hoflack hebben in het boek *Onverwerkt Verleden - een naschrift* terecht opgemerkt dat "mildheid tegenover collaborateurs kon geïnterpreteerd worden als sympathie met Leopold III die zich - zo luidde het - 'te toeschietelijk tegenover de Duitse bezetter had getoond'"⁶³.

In dat verband dient de vraag gesteld of het "dossier De Man" niet precies met deze bedoeling naar een Franstalige Kamer werd gestuurd. En wie heeft daarin de hand gehad ? De franskiljonse voorzitter van de senaatscommissie Rolin ? De toenmalige Justitie-minister Delfosse ? Of auditeur-generaal Ganshof?

Zelfs indien zonder enige aanduiding de zaak werd toevertrouwd aan het bevoegde krijgsauditoraat te Brussel en daar het initia-tief werd genomen ze bij de derde Franstalige Kamer aanhangig te maken, werd een ernstige procedurefout gemaakt.

Inderdaad, de geboorteakte waarvan de stad Antwerpen op 8 december 1944 een afschrift had uitgereikt, was in het Nederlands gesteld en wees er duidelijk op dat betrokkene Vlaming was⁶⁴.

Het inlichtingsbulletin⁶⁵ dat door de gemeente Ukkel - de laatste verblijfplaats van De Man - werd ingevuld, vermeldde dat hij de Franse taal verstond, wat correct was, maar op de vraag in welke taal hij zich bij voorkeur voor het gerecht uitdrukte, werd door de politiecommissaris, die het document op 24 december 1944 ondertekende, prompt geantwoord : "*français*".

Ofwel heeft men deze man wat ingefluisterd, ofwel is hij zijn boekje te buiten gegaan. De Man bevond zich op dat ogenblik in Zwitserland en werd hierover niet geraadpleegd. De gemeente Ukkel beschikte niet over zijn adres, zoals blijkt uit het feit dat de

dagvaarding door de deurwaarder werd afgegeven aan de burgemeester en nooit verder is geraakt⁶⁶ (Hendrik de Man heeft via andere bronnen moeten vernemen dat hij voor het gerecht moest verschijnen).

In de veronderstelling dat de taalkeuze op willekeurige basis was gebeurd of gewoon op een vergissing van de betrokken ambtenaar berustte, dan nog had het Krijgsauditoraat de kwestie moeten herzien. Hendrik de Man was als gewezen Minister en B.W.P.-voorzitter (de kleinzoon van de dichter Jan Van Beers !) - voldoende bekend om te weten dat hij een Vlaming was, die zijn hele leven voor de rechten van de Vlamingen was opgekomen.

Men heeft gewoon de zaak voor Franstalige rechters gebracht, wat niet alleen een flagrante inbreuk is op onze taalwetgeving, maar ook hoogstwaarschijnlijk voor betrokkene kwalijke gevolgen heeft gehad.

Ministers die de waarheid geweld aandeden

De praktijk van de politieke inmenging - die in het "dossier De Man" zich in alle stadia heeft voorgedaan, is het best waarneembaar op het vlak van het onderzoek. Zo blijkt althans uit de documenten die zich in de archieven van het Krijgshof bevinden.

De substituut, die met het onderzoek werd belast, heeft bij het opsporen van de getuigen vooral een beroep gedaan op een aantal BSP-senatoren en volksvertegenwoordigers die De Man vijandig gezind waren en op syndicale mandatarissen, die meer behoefte hadden zichzelf "wit te wassen" dan objectief weer te geven van wat in de zomer van 1940 is gebeurd. Het is echter niet gemakkelijk te bepalen in welke mate deze keuze heeft doorgewogen op de besluitvorming van het gerecht.

Wanneer echter gewezen ministers of ministers in functie, op eigen initiatief, in de zaak optreden en voor de beschuldigde bezwarende verklaringen komen afleggen, dan kan men zich wel indenken dat de onderzoeksrechters en magistraten voor dergelijke tussenkomsten niet onverschillig konden blijven.

Achilles Delattre

Wanneer Minister van Staat Achilles Delattre (Minister van Arbeid en van Sociale Voorzorg tijdens de periode 1935-1939) op eigen verzoek op 6 juni 1945 bij substituut Depelchin een verklaring komt afleggen, volgens welke Hendrik de Man in oktober 1940 hem persoonlijk zou hebben gezegd dat hij had gevraagd Dr. Voss, de leider van de Duitse arbeidersorganisaties, naar België te sturen⁶⁷, dan kon het niet anders of deze verklaring moest worden nagegaan om als bezwarend element bij het dossier te worden gevoegd.

Delattre liet aan de heer Depelchin enkele weken later weten dat ook senator Hubert Lapaille en de syndicalisten Louis Major en Willem Van Grootven nadere gegevens over deze tussenkomst van Hendrik de Man bij de Duitsers konden verstrekken⁶⁸. Zo ontstond de legende van diens "reis naar Berlijn" die nooit heeft plaatsgehad ... maar die in het dossier toch zwaar heeft doorgewogen, vermits ze in de motivatie van het vonnis werd vermeld.

Op 27 juni 1945 zou Delattre andermaal aan de substituut laten weten dat De Man op dezelfde bijeenkomst verklaard had dat hij enkele dagen afwezig zou zijn om op vraag van de Duitsers en van de regering-Pétain in Frankrijk paritaire commissies te gaan oprichten⁶⁹. Maar dit gegeven - dat op loutere fantasie berustte - werd niet in aanmerking genomen.

De tussenkomsten van Henri Rolin

Ook Henri Rolin heeft, toen het onderzoek tegen de Man volop aan de gang was, als gewezen Minister van Justitie, ook niet geaarzeld om zich rechtstreeks met de afloop hiervan te bemoeien.

Zo schreef hij onder meer op 12 juni 1946 aan de Eerste Substituut Henri Tulkens, dat zijn collega Marius Renard, burgemeester van Anderlecht, bepaalde documenten had bewaard die betrekking hadden op de pogingen van Hendrik de Man om de hand te leggen op *Le Peuple*⁷⁰. Uit het onderzoek bleek echter dat Renard enkel in het bezit was van een uitnodiging om een vergadering van de Raad van Bestuur bij te wonen⁷¹.

Op 13 juni 1941 gaf Rolin ook de namen en adressen op van Jean Nihon en Leon Delsinne opdat ze tegen de Man zouden komen getuigen⁷² en met hetzelfde doel deed hij zelfs een beroep op de Vlaamse socialist Herman Vos, hoewel deze nog in april 1941 tijdens de bezetting aan De Man een ontroerende brief had geschreven om hem te zeggen dat hij nooit aan zijn goede bedoelingen heeft getwijfeld⁷³.

Rolin toonde zich klaarblijkelijk in zijn schik in de rol van overbriefer die hij zichzelf had toebedeeld.

Het was duidelijk dat deze eminente jurist, van wie men normaal had mogen verwachten dat hij rechtvaardigheid nastreefde, op wraak belust was vanwege het incident dat zich in november 1940 aan de U.L.B. had voorgedaan.

In de archieven van het krijgshof bevindt zich inderdaad een Pro Justiti met een verklaring die Henri Rolin voor eerste substituut Tulkens, bijgestaan door griffier Henri Bailleux, onder ede aflegde en waarin hij Hendrik de Man ervan beschuldigde te hebben bijdragen tot zijn verwijdering uit de universiteit. Hij verklaarde onder meer: *"Enkele maanden na deze incidenten, begin februari 1941 werd ik door de rector Van den Dungen ervan op de hoogte gesteld dat de Duitsers me verboden hadden nog op de universiteit te komen. Ik verzocht de rector navraag te doen naar de redenen van dit verbod. Ik zei hem, wat ook mijn gevoelens mochten zijn over de aan de gang zijnde oorlog, de objectiviteit van mijn onderwijs meestal erkend was geworden in Duitsland. Ik voegde eraan toe dat, indien daarentegen de tegen mij genomen maatregel door het incident de Man werd ingegeven, ik vanzelfsprekend niet zou aandringen. De heer Van den Dungen telefoneerde me, enkele dagen later, dat deze tweede onderstelling bewaarheid was geworden. Ik weet niet of de actie van de Duitse autoriteiten rechtstreeks door de Man werd uitgelokt of onrechtstreeks door de tendentieuze verklaringen die hij in dit verband aan de pers aflegde. Ik weet ook niet van wie de rector deze inlichting kreeg, ongetwijfeld was het van de Commissaris van de universiteit Waltz⁷⁴.*

Hierop besloot substituut Henri Tulkens rector Van den Dungen te vragen deze beschuldiging te bevestigen.

Deze verklaarde op 7 juni 1946 dat hij inderdaad door Henri Rolin was aangezocht bij Dr. Waltz naar de redenen van de beslissing te vragen, maar die werden hem niet gegeven. *"Ik herinner me niet dat hij daar meer over gezegd heeft of dat hij hierbij de naam van de Man zou vernoemd hebben"*, aldus Van den Dungen, *"indien hij dat gedaan had, dan denk ik dat het me zou opgevallen zijn"*. Wel wist de rector te vertellen dat hij nadien Rolin had ingelicht van het feit dat hij niets te weten was gekomen⁷⁴.

Henri Rolin had wel gezworen *"zonder haat of vrees te spreken en de ganse waarheid en niets anders dan de waarheid te zeggen"*, maar achter de vraag of hij dat gedaan heeft kan na de getuigenis van de heer Van den Dungen een groot vraagteken worden geplaatst.

Na de oorlog herhaalde Henri Rolin in een interview met François Buytaers van de R.T.B.F.⁷⁵ de stelling dat zijn ontslag het gevolg was van zijn confrontatie met de Man in het bijzijn van de heer Servais : *"Le résultat de cette entrevue, fut, qu'il me fut interdit d'encore mettre les pieds à l'université, ordre des Allemands, et sur interrogatoire, il me fut confirmé que c'était l'incident de Man qui avait pour conséquence de faire prendre cette mesure de rigueur"*.

In zijn uiteenzetting voor het gerecht heeft substituut Tulkens voorzichtigheidshalve maar over dit fameuze incident gezwegen en ook in de motivering van het vonnis werd hiervan geen gewag gemaakt.

Wel werd De Man ten laste gelegd dat hij op de Dienststelle Hellwig voor de verwijdering van Rolin zou hebben gepleit, maar dan omwille van diens verzet tegen de heruitgave van *Le Peuple*, maar dit gebeurde dan op grond van een zeer betwistbaar verslag van een Duits ambtenaar⁷⁶.

De tussenkomst van Henri Rolin, hoezeer ze ook getuigde van vooringenomenheid en kwade trouw, is nochtans niet de meest verwerpelijke die in het dossier werd genoteerd. De vijandigheid van Rolin ten opzichte van de Man was immers genoegzaam bekend, zodat daarmee rekening kon worden gehouden.

De misstap van Eerste Minister Van Acker

Het document dat het zwaarst heeft doorgewogen in het dossier is ongetwijfeld de verklaring die de toenmalige Eerste Minister Achille Van Acker op 27 november 1945 heeft afgelegd, niet alleen vanwege diens persoonlijkheid, maar ook vanwege de inhoud, die door de rechters niet anders dan als een afkeuring van De Mans politieke stellingname in 1940 kon worden beschouwd.

Op die dag begaven de substituut van de auditeur-generaal M. Theys, bijgestaan door de adjunct-griffier A. Vreeling, zich naar het kabinet van de Eerste Minister om hem als getuige te ondervragen.

Ze legden aan Achille Van Acker een nota voor die door Hendrik de Man in potlood was ondertekend op datum van 15 mei 1941 en getiteld *Over de toestand van de B.W.P. waarin volgende passus voorkwam* : *"Van mijn drie overblijvende collega's van het Nationaal Bureau zijn er twee - Detaevernier uit Menen en Van Acker uit Brugge - die tamelijk regelmatig voeling met mij hebben en de door mij genomen maatregelen hebben goedgekeurd"*⁷⁷.

Achille Van Acker verkoos te repliceren in het Frans en verklaarde het volgende onder ede: *"Concernant le passage de cette note où mon nom est cité, je désire vous dire que j'ai rencontré Henri de Man à quelques reprises au début de l'occupation allemande en 1940. Je ne lui ai jamais donné mon accord sur les mesures prises par lui en tant que président du parti ouvrier. Au demeurant l'autorité allemande m'avait interdit d'exercer toute fonction publique"*.

Deze korte verklaring werd door Van Acker herlezen, bevestigd en ondertekend, doch hij schrapte in de aanhef drie woorden, namelijk *"sur notre interpellation"*⁷⁸.

Met dit laatste wilde Van Acker klaarblijkelijk aanduiden dat hij niet op het verzoek van het gerecht, maar op eigen initiatief werd ondervraagd. Wellicht heeft hij met de schrapping van deze drie woorden willen vermijden dat een procedurefout werd gemaakt. Het kon immers niet dat de gerechtsdienaars op eigen initiatief naar de Eerste Minister in functie zouden zijn gestapt om hem te ondervragen over zijn betrokkenheid in een voor het gerecht

laakbare kwestie waarin zijn naam werd genoemd, zonder dat hiervoor de toelating van het Parlement was gevraagd.

Men mocht vooral niet de indruk wekken dat het optreden van de magistraten Theys en Vreeling kon worden beschouwd als een "onderzoek naar medeplichtigheid", vermits het Manifest van De Man deel uitmaakte van de beschuldiging tegen betrokkene. Maar hoe dan ook, Van Acker kon niet zelf het initiatief hebben genomen zonder door het gerecht te zijn ingelicht dat een bezwarend document tegen hem bestond.

Vermits zijn verklaring echter onder ede werd afgelegd kon men niet anders dan officieel aanvaarden dat hij in deze aangelegenheid zelf het voortouw had genomen

De vraag is of dat de toestand niet erger maakt, vermits hiermee duidelijk de inmenging van de uitvoerende macht in een gerechtelijk dossier onomstootbaar wordt bewezen en dan nog wel in hoofde van de Eerste Minister himself. Uit de ontkenning ooit zijn akkoord te hebben betuigd met de maatregelen die de Man als voorzitter van de B.W.P. heeft genomen, liet Van Acker duidelijk verstaan dat hij deze afkeurde wat aan de rechters weinig ruimte liet hierover anders te oordelen.

Men kan zich ook afvragen waarom de socialistische bestendig-afgevaardigde van West-Vlaanderen Robert Detaevernier⁷⁹ - die ook in De Mans nota werd genoemd - niet werd aangesproken.

Is het omdat men bij voorbaat wist dat deze onder ede de waarheid zou gesproken hebben ? Detaevernier had in 1940 zijn akkoord betuigd met de ontbinding van de partij om des te beter - via de oprichting van een vereniging zonder winstgevend doel - een aantal activiteiten te kunnen voortzetten⁸⁰. Detaevernier, die in 1955 tot senator werd verkozen, was een gematigd en eerlijk militant, die zijn contacten met De Man niet zou hebben ontkend. Met hem als getuige was de kans reëel dat het gerecht een andere versie van de feiten zou hebben gekregen: hij werkte in West-Vlaanderen immers nauw samen met Achille Van Acker en was goed op de hoogte van diens herhaaldelijke bezoeken aan Hendrik de Man en zijn secretaris Michel Tommelein in de Kernstraat te Brussel in 1940-1941.

Hij was trouwens niet de enige die als getuige werd vermeden. Ook andere vooraanstaanden konden nauwkeurige gegevens verstrekken over de nauwe bindingen van Van Acker met de Man. Ook Eduard Anseele⁸¹ die Van Acker regelmatig bij zijn bezoeken begeleidde, werd niet gevraagd⁸². De latere gouverneur van Antwerpen Richard Declerck⁸³ evenmin, hoewel deze ook later zijn schoonbroer Van Acker bleef verdedigen. De verklaring van Achille Van Acker - die zich in de archieven van het Krijgshof bevindt - , werd tot dusver door geen enkele historicus vermeld, alhoewel de meeste geschiedschrijvers het erover eens zijn dat hij na de Duitse inval zijn syndicale activiteiten heeft hervat en zijn instemming heeft betuigd met een tekst, die duidelijk in de lijn lag van De Mans Manifest⁸³.

Dit gebeurde op 23 augustus 1940 in de kantoren van de Algemene Centrale van Bouw, hout en Gemengde Vakken, in de Watteestraat 6 te Brussel; als secretaris van de gewestelijke afdeling Brugge maakte Achille Van Acker deel uit van het nationaal bestuur van deze organisatie. De vergadering, die voorgezeten werd door de Antwerpse vakbondsleider Neerincx moest zich uitspreken over een ontwerp van syndicaal manifest dat ertoe strekte, in plaats van de bestaande vakbonden een eenheidsfront op corporatieve grondslag op te richten⁸⁵.

In dit ontwerp werd in volgende bewoordingen verwezen naar de opvattingen van Hendrik de Man : *"Zoals Hendrik de Man te verlangen al de opbouwende volkskrachten tot één enkele grote beweging in dienst van de nationale gemeenschap samen te vatten en met dit doel een einde te stellen aan alle partijpolitiek"* . Ook werd gesteld dat de oorlog de vakbonden had verplicht *"loyaal mede te werken aan de heropbouw van het land en aan de heropstanding van het volk opdat het op waardige wijze zijn plaats in de nieuwe Europeesche orde zou kunnen innemen"*. Verder was er in de tekst sprake van *"arbeidsplicht, vervanging van de klassenstrijd door een sociale en economische orde, waarin de beroepsorganisaties onder toezicht van de Staat de arbeidsvoorwaarden bepalen en de voortbrengst regelen"*⁸⁶.

Als men deze doelstellingen onder ogen neemt, zou men zich kunnen afvragen of hier niet werd bijgedragen *"tot de omvorming*

van onze nationale instellingen en door het verstrekken aan de vijand van hulp aan arbeidskrachten", m.a.w. tot feiten waarvoor Hendrik de Man in beschuldiging werd gesteld

In elk geval vermeldde het proces-verbaal van deze zitting dat Achille Van Acker, samen met de meerderheid van de aanwezige leden van het nationaal bestuur, instemde het manifest te ondertekenen.

Van al de aanwezigen werd alleen de nationaal secretaris Henri Caprasse⁸⁷ ondervraagd en die verklaarde op 22 februari 1946 aan substituut Jean Botson, het volgende: "In die tijd was de heer Van Acker een lid van het Nationaal Bestuur van de Centrale van de bouw en het is in die hoedanigheid dat hem het ontwerpmanifest werd voorgelegd, zoals aan alle leden van het Bestuur. Tijdens deze vergadering werd het manifest met éénparigheid aangenomen"⁸⁷. Caprasse voelde zich door Achille Van Acker in de steek gelaten⁸⁸.

Substituut Tulkens was dus ervan op de hoogte dat de verklaring van Van Acker met meer dan één korreltje zout moest genomen worden.

Het laakbare feit is echter niet dat hij zijn instemming heeft betoond met het syndicaal manifest, wel dat hij het niet vrijmoedig heeft toegegeven en hierdoor de zaak van De Man enorme schade heeft toegebracht.

Het volstond immers erop te wijzen dat de vakbonden in 1940 de morele plicht hadden zich te organiseren om het het hoofd te kunnen bieden aan een patronaat, dat van de toestand profiteerde om de lonen drastisch te verlagen⁸⁹.

Het is dan ook niet billijk dat het secretariaat van de Koning na de oorlog het verslag van 23 augustus 1940 publiceerte met de vermelding dat Achille Van Acker op die dag verklaarde "zich aan te sluiten bij het Nieuwe Orde-Manifest van Hendrik de Man"⁹⁰. Vooral als men weet dat Leopold III zelf de hand heeft gehad in de opstelling ervan ...⁹¹.

Parlementaire druk

Hoe stuntelig het onderzoek naar het oorlogsverleden van Hendrik de Man werd gevoerd blijkt duidelijk uit de archieven. Er werd enerzijds vruchteloos gepoogd hem kwade bedoelingen in de

schoenen te schuiven, terwijl anderzijds die pistes werden verwaarloosd waaruit zijn bezorgdheid voor de door de oorlog getroffen bevolking en voor het behoud van 's lands eenheid zouden blijken.

Intussen werd wel de aandacht van de betrokken magistraten gevestigd op wat zich in het Parlement dienaangaande voordeed. Daar werd de minister van Justitie regelmatig gevraagd dat werk zou worden gemaakt van het dossier De Man. Uitblinkers op dat gebied waren vooral de Waalse socialistische volksvertegenwoordigers Louis Piérard⁹² en Gaston Hoyaux⁹³.

Louis Piérard

De onverenigbaarheid tussen Hendrik de Man en Louis Piérard had zich reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog gemanifesteerd, toen eerstgenoemde als vrijwilliger zich aanmeldde en vroeg aan het front in de eerste linie te worden geplaatst, terwijl de andere aan Emile Vandervelde vroeg vrijgesteld te worden van militaire dienst omdat hij van mening was dat hij even goed "met zijn pen" het land kon dienen ...⁹⁴.

Na de oorlog pleitte Piérard voor een groter België, niet alleen door een annexatie van Eupen-Malmedy, maar ook van Hollands Limburg en Zeeuws-Vlaanderen ...⁹⁵. Hij bleef zich ook in de periode van de Weimar-republiek als een onverzoenlijk "mangeur de boches" gedragen. Op het congres van de Pen-club - een internationale schrijversvereniging die zich tot doel stelde de verbroedering tussen de volkeren te bevorderen - had hij zijn veto uitgesproken tegen de aanwezigheid van een Duitse delegatie, tot grote woede van Stefan Zweig en Romain Rolland. Deze laatste bestempelde hem als een oorlogszuchtig opportunist, een ploert, een stomme patriot die er prat op ging dat hij als Belg en Waal geboren was⁹⁶.

Onnodig te vermelden dat hij in 1938-1939 zich ook heftig tegen de neutraliteitspolitiek van Paul-Henri Spaak had gekeerd!

Van Louis Piérard kon men niets anders verwachten dan dat hij Hendrik de Man de rekening zou presenteren van het weinig vleierende portret dat hij in *Après Coup* van hem getekend had.

Hij eiste in de Kamerzitting van 14 februari 1945 dan ook een vlugge en sterke aanpak van de "epuratie". *"In dat opzicht",* betoogde hij, *"zouden we willen weten of een onderzoek werd ingesteld ten laste van een van de meest nefaste onder de collaborateurs, iemand die we het meest uitspuwen omdat hij, spijtig genoeg, uit onze rangen is gekomen : Ik bedoel hier : Hendrik de Man (...)* Men heeft zijn parlementaire onschendbaarheid opgeheven in de Senaat. Mogen we weten hoe het met deze zaak staat?".

Ook Louis Pierards schoonzoon de advocaat Marc-Antoine Pierson (de latere Minister van Economische Zaken) had onmiddellijk een vonnis geeist en betoogde dat dit enkel kon luiden : *"COUPABLE"*!

Gaston Hoyaux

Ook de socialistische volksvertegenwoordiger Gaston Hoyaux onderscheidde zich door zijn heftige uitvallen tegen Hendrik de Man.

Toen hij op 21 juli 1940 uit Frankrijk was teruggekeerd, stond hij nochtans niet zo afwijzend tegenover de gewezen partijvoorzitter. Hij had zijn vriend Jules Roland gevraagd hoe hij bij De Man kon geraken.

Samen bezochten ze hem op 25 juli. Hoyaux deelde De Man mede dat zijn Manifest een slechte indruk had gemaakt op de ministers Soudan en Matagne die hij in Frankrijk had ontmoet, waarop deze hem antwoordde dat - indien het te herbeginnen was - hij dit Manifest gans anders zou hebben opgesteld⁹⁸.

Gaston Hoyaux verbleef 32 maanden in verschillende concentratiekampen en dat heeft hem klaarblijkelijk verbitterd. Toen hij in april 1945 uit Buchenwald was teruggekeerd trok hij met de communist Fernand Demany op om een strenge bestraffing van de collaborateurs te bepleiten. Na een meeting op 12 mei 1945 te La Louvière hitste hij de menigte zodanig op tegen zekere leiders van de U.H.G.A., die men had vrijgelaten dat men het huis van de socialistische senator Jules Roland binnenviel⁹⁹. Nochtans had deze zijn medewerking aan de Unie reeds in maart 1941 stopgezet, nadat hij enkele weken door de Duitsers was vastgehouden.

Toen Gaston Hoyaux in de vergadering van de Kamer op 11 juni 1946 eiste dat De Man rekenschap moest geven voor zijn medewerking aan de oprichting van de U.H.G.A., werd er op de banken geapplaudisseerd¹⁰⁰. Toen Justitieminister Van Glabbeke (die nochtans de hand boven het hoofd van mede-oprichter van de Unie, de liberaal Colle had gehouden¹⁰¹) bevestigde dat inderdaad het proces De Man tegen het eind van de maand een aanvang zou nemen klonk er een "zeer wel".

Dezelfde Gaston Hoyaux interpelleerde later Justitieminister Paul Struye waarom de Man's werk *Au delà du nationalisme* in het openbaar mocht verkocht worden, waarop de minister antwoordde dat precies in de persvrijheid de kracht van onze democratie schuilt¹⁰².

Deze enkele voorbeelden schetsen duidelijk de mentaliteit, die in de rangen van de meeste Waalse socialistische leiders na de bevrijding heerste en hun vooringenomenheid tegenover de persoon van Hendrik de Man. Er moest werk worden gemaakt van de repressie en dat gebeurde, maar het woord van de Waalse volksvertegenwoordiger uit Charleroi, Arthur Gailly, in het Noorden van het land niet op dezelfde wijze en in hetzelfde klimaat als in de rest van het land¹⁰³.

Het spreekt vanzelf dat het de volksvertegenwoordiging vrij stond openbaar haar mening te uiten over de manier waarop de werkelijke en vermeende collaborateurs werden behandeld. De eis tot strenge bestraffing van Hendrik de Man in het Parlement kan dan ook niet als een rechtstreekse inmenging van de wetgevende macht in het gerechtelijk apparaat worden beschouwd. Men kan hoogstens spreken van politieke druk op de magistraten die zich over het dossier moesten buigen. Het was alleszins een aanduiding hoe men in de sterkste regeringspartij en de eerste partij in Wallonië over deze kwestie dacht.

Op een ogenblik dat het gerechtelijk apparaat ingevolge de oorlogsomstandigheden volledig moest worden hervormd, jonge magistraten benoemd en andere gepromoveerd, kon men de zienswijze van die sterke regeringspartij niet zomaar negeren.

Een gewezen minister als burgerlijke partij

En alsof dat alles niet volstond, werd nog een duidelijker signaal gegeven: op het proces meldde Marcel Grégoire zich aan als vertegenwoordiger van de Belgische Staat om zich burgerlijke partij te stellen en van Hendrik de Man een schadevergoeding van 10 miljoen te eisen¹⁰⁴. Betrokkene moest ook economisch worden gewurgd. Grégoire wist zeer goed dat hij zo'n bedrag nooit zou kunnen betalen. Hij achtte het ook niet nodig hierover enige uitleg te verstrekken en vond het zelfs overbodig aan te tonen dat De Man door zijn actie inderdaad de Staat schade had berokkend. Een korte met de hand geschreven droge formulering volstond om Hendrik de Man ook financieel te gronde te richten!

Grégoire was Minister van Justitie geweest van 2 augustus 1945 tot 18 februari 1946 en had in deze naoorlogse periode het langst dit departement beheerd.

Zijn aanwezigheid op het proces was een ultieme boodschap aan het gerecht om de Man zwaar te straffen, wat dan ook gebeurde : 20 jaar gevangenis, 10 miljoen frank schadevergoeding, ontzetting uit zijn politieke rechten, militaire degradatie. Het kon tellen.

Voor de regering-Huysmans die enkele maanden nadien aan het bewind kwam, was dit niet genoeg en in de kabinetsraad werd de hoop uitgedrukt dat, wanneer de zaak in beroep voorkwam, een strengere straf zou worden uitgesproken.

De regering kwam echter op 11 maart 1947 ten val. Vermits de uitspraak in beroep eerst op 29 maart plaatshad, hebben de rechters het dan maar raadzaam gevonden het vorige vonnis gewoon te bevestigen.

De politieke kaste die de Man wilde liquideren, had echter haar slag thuisgehaald: Hendrik de Man was verleden tijd en met het zware, verpolitiekte vonnis had men hem elke mogelijkheid ontnomen nog naar België terug te keren.

Bronvermelding en opmerkingen

1. *Parlementaire handelingen*. Kamerzitting van 11 juni 1946.
2. H. de MAN. *Petitie aan de Senaat*, 30 september 1947. Bibliotheek van het Parlement.
3. *Paraat*. Weekblad van de Nederlandse Partij van de Arbeid, 31 augustus 1948.
4. *Brief van Max BUSET aan Arthur Wauters*, 12 oktober 1940. SOMA, Papieren A. Wauters.
5. Camille Huysmans (1871-1968): burgemeester van Antwerpen, Minister van Kunsten en Wetenschappen, Kamervoorzitter en Eerste Minister (1946-1947).
6. Louis de Brouckère (1870-1951): gecoöpteerd senator, Minister van Staat en hoogleraar aan de U.L.B.
7. Max Buset (1896-1959): volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Thuin, Minister van Staat en voorzitter van de B.S.P.
8. Isabelle Blum (1892-1975): volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Brussel.
9. *Brief van Paul FASSIN (1892-1949) aan Jef Rens*, 28 juli 1941. SOMA, Archief Jef Rens, nr. 47.
10. Arthur Gailly (1892-1974): vakbondssecretaris en volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Charleroi. Het proces-verbaal van de zitting van 19 juni 1943 vermeldt een tussenkomst van Gailly waarin deze verklaarde: "*Il y a des types à exécuter, notamment de Man* (Jef RENS et Dore SMETS. *Le Comité du Centre Syndical Belge à Londres*. Annexe A II, p. 50).
11. August De Block (1893-1979), nationaal secretaris van de B.W.P., verklaarde: "*Parmi les militants de premier plan, je ne vois qu'un traître, Henri de Man*" (J. GOTOVITCH. *Camille Huysmans. Deel 8. De Belgische socialisten in Londen*. Document 45, p. 207).
12. Antoine Delfosse (1895-1980): advocaat, katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Luik, Minister van Justitie, van Nationale Voorlichting en Propaganda in Londen (1942-1944).
13. Paul Tschoffen (1878-1961): doctor in de Rechten, katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Luik, Staatsraad (1943) en hoofd der Zending voor Burgerlijke Zaken (1944).
14. Marcel Gregoire (°1907): advocaat, christen-democraat, lid van het bureau van het O.F. (juni 1944), lid van de Consultatieve Raad, kolonel Civil Affairs en Minister van Justitie (1945-1946).
15. Henri Rolin (1891-1973): doctor in de Rechten, hoogleraar aan de U.L.B., socialistisch gecoöpteerd senator, onderstaatssecretaris voor de Landsverdediging (1942), Minister van Justitie (1946).
16. *Nota van Camille Huysmans aan Paul-Henri Spaak*, 23 september 1942 (H. BALTHAZAR en J. GOTOVITCH. *Camille Huysmans in Londen*. Deel 7, p. 106).

17. A. von FALKENHAUSEN. *Mémoires d'Outre-guerre*, p. 271.
18. *Rapport de la Commission d'Information instituée par S.M. le Roi Léopold III le 14 juillet 1946*. Annexe 92, p. 140.
19. N. BAL. *Mijn wankele wereld*, p. 121-124.
20. R. CAPELLE. *Au service du Roi*, p. 74.
21. *Rapport de la Commission d'Information instituée par S.M. Le Roi Léopold III le 14 juillet 1946*. Annexe 92, p. 140.
22. J. VELAERS en H. VAN GOETHEM. *Leopold III. De Koning, het land, de oorlog*, p. 108.
23. *Ibid.*, p. 323.
24. H. de MAN (M. BRÉLAZ - réd.). *Le dossier Léopold III. Notes sur mes rapports avec le roi Leopold*, p. 28.
25. Jan VELAERS en H. VAN GOETHEM. *Op. cit.*, p. 423.
26. *Ibid.*, p. 335-340.
27. *Recueil des documents. Secrétariat du Roi*. Verklaring van R. Capelle. Annexe 128, p. 335.
28. R. DE BECKER. *Livre des Vivants et des Morts*, p. 185.
29. R. DE VLEESHOUWER. *Henri Rolin 1891-1973*, p. 317.
30. *Brief van Henri ROLIN aan Gust De Block en Ernest Piot, 18 november 1939*. SOMA, Archief Hendrik de Man (inventaris H. Balthazar), nr. 110.
31. J. GOTOVITCH. *Interview met Henri Rolin, 8 juni 1972*. SOMA, Band 5. Henri Rolin verklaarde : *c'était de Man qui était notre président et qui dès la fin juin a lancé donc le mot d'ordre de dissolution du parti. Je n'ai pas été surpris à son point de vue personnel étant donné que c'était le prolongement d'une attitude, je dirais de collaboration avec Hitler. Enfin c'était une collaboration avant l'agression*".
32. *Verklaring van H. ROLIN aan Krijgsauditeur Tulkens, 1 juni 1946*. Dossier Krijgshof. Instruction VI,- nr. 35.
33. F. BUYTAERS (RTBF). *Interview met Henri Rolin*. Archief SOMA; H. ROLIN. *Le plus grand service rendu par Louis Coenen au P.S.B. Le Peuple*, 14 september 1965.
34. R. DEVLEESHOUWER. *Op. cit.*, p. 263.
35. *Ibid.*, p. 260.
36. *Verklaring van senator August DE BOODT*. Zitting Senaat, 30 juli 1947.
37. J. STENGERS. *Une page de l'histoire de l'université sous l'occupation: l'incident Rolin-de Man de novembre 1940*. *Mélanges Mina Martens - Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, p.255-263.

38. *Ibid.*; Dossier de Man. Krijgshof, Pièces à conviction, Dépôt 3334). Jean Stengers hangt een zeer tendentieus beeld op van deze gebeurtenis, waarbij op grond van veronderstellingen en foutieve gegevens hij duidelijk partij kiest voor Henri Rolin. Zo laat hij onder meer opzettelijk uit de brief van De Man aan Rolin van 2 december 1940 de passus weg waarin wordt uitgelegd waarom hij aan het professorenkorps een afschrift stuurt. Ook maakt hij geen gewag van de verklaringen van Rolin aan het gerecht, die op onjuiste gegevens berusten.
39. Walter Ganshof van der Meersch (*1900-) was in 1943 Hoog-Commissaris voor 's Rijks Veiligheid en in 1960 minister zonder portefeuille belast met de Algemene Zaken in Afrika.
40. J. GOTOVITCH. *Interview met Henri Rolin*, 3 juli 1972, band 5): "*Ganshof était le Haut Commissaire à la Sécurité de l'Etat: il cumulait cette fonction avec celle de l'auditeur général. C'est lui qui a dressé les listes*".
41. *Brief van Auguste LAMBIOTTE*, 20 juli 1947. SOMA, Fonds Hendrik de Man, nr. 248.
42. *Brief van Ganshof aan De Man*, 27 december 1940. SOMA, Fonds Hendrik de Man, nr. 248. De originele versie bevindt zich in het Rijksarchief. Inventaris Hugo De Schepper, nr. 2081.
43. *Interview met Ganshof Van der Meersch. La Libre Belgique*, 30 september 1975.
44. Getuigenis van een journalist.
45. *Brief van Auguste LAMBIOTTE aan Hendrik de Man*, 22 juni 1946. SOMA, Fonds Hendrik de Man, nr. 1227.
46. *Brief van Paul-Henri SPAAK aan Jef Rens*, 10 februari 1945. SOMA, Archief Jef Rens, nr. 39.
47. SOMA, Fonds Hendrik de Man, nr. 622. Paul-Henri Spaak had tegen Maurice Naessens bij diens terugkeer uit Frankrijk gezegd: "*Amitiés à de Man. J'approuve son manifeste, sauf le passage contre les fuyards ; il en est qui sont sans reproche. Mettez-vous à la disposition de de Man, sa tactique est la bonne*". Naessens heeft dit in 1973 nog bevestigd (zie M. BRÉLAZ. *Léopold III et Henri de Man* , p. 187).
48. Dossier Hendrik de Man. Archief Krijgshof, Not. 14.611/ Aff. 2443.
49. *Ibid.*
50. Achilles Delattre (1879-1964): volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Bergen, Minister van Arbeid en Sociale Voorzorg (1935-1939), Minister van Staat (1945). Pater H. Scholl zegt dat Achilles Delattre in zijn boek *Souvenirs* een karikatuur van Hendrik de Man maakte en preciseert: "*Delattre geeft hier, evenals andere socialistes elders, blijk van een kortzichtigheid en een bekrompenheid, die ons soms doet twifelen aan de inhoud van hun verdraagzaamheid*". *Historiografie van de Arbeidersbeweging. Supplement bij de Gids op Maatschappelijk Gebied*.

51. Hubert Lapaille (1888-1985): senator voor het arrondissement Hoei-Borgworm, voorzitter Steencentrale, volgde J. Bondas op in de syndicale verzetsbeweging na diens vertrek naar Engeland.
52. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14.611/aff. 2443; zie ook: SOMA, Fonds Hendrik de Man (inventaris H. Balthazar), nr. 627.
53. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, 14.611/44; P. DODGE. *Beyond Marxism. The Faith and Works of Hendrik de Man*, p. 241; H. de MAN (réd: M. BRÉLAZ. *Le "Dossier Léopold III"*. Jugement du 12 septembre 1946, ,p. 351.
54. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14.611/aff. 2443.
55. *Ibid.*
56. Vraag tot opheffing parlementaire onschendbaarheid. Archieven Senaat.
57. *Liber Amicorum Achiel Van Acker*, p. 247.
58. Achille Van Acker (1898-1975): in 1940 volksvertegenwoordiger en syndicaal secretaris, Minister van Arbeid en Sociale Voorzorg (1944), Eerste Minister (1945, 1946 en 1954-1958, Minister van Staat (sinds 1958).
59. *Liber Amicorum Achiel Van Acker*, p. 247.
60. Achille Van Acker op 14 februari 1945 (mededeling van de regering in Kamer en Senaat).
61. *Brief van senaatsvoorzitter R. Gillon*, 7 november 1944. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 16.611/2443.
62. *Interview met Ganshof van der Meersch*. La Libre Belgique, 30 september 1975.
63. L. HUYSE en K. HOFLACK. *Naschrift bij "Onverwerkt verleden"*, p. 41.
64. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 16.611/2443
65. *Ibid.*
66. A. M. van PESKI. *Hendrik de Man*, p. 149. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14.611/aff.2443.
67. *Brief van DELATTRE aan Depelchin*, 27 juni 1945 (Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14.611/aff. 2443: "Je me dis ensuite qu'il avait lui-même demandé l'envoi du docteur Voss en Belgique"; zie ook: A. DELATTRE. *Mes Souvenirs*, p. 223.
68. *Brieven van DELATTRE aan Depelchin* van 20 en 29 mei 1945. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, 14.611-aff. 2443.
69. *Brief van DELATTRE aan Depelchin*, 27 juni 1946 (*Ibid.*): "De Man me disait qu'il allait être absent pendant un certain nombre de jours, devant se rendre en France pour y créer des commissions paritaires et des délégations d'usines à la demande du gouvernement français et des Allemands".
70. *Brief van H. ROLIN aan substituut H. TULKENS*, 12 juni 1946 (*Ibid.*).

71. *Ibid.* Marius Renard : *"Si dans la lettre que vous a adressée Mr. Henri Rolin, il est question de documents relatifs aux tentatives de de Man concernant le renflouement 'du Peuple' il ne peut s'agir, je pense, que de la convocation, qui me fut envoyée pour assister à la réunion dont je viens de vous parler"*.
72. *Ibid.*
73. *Brief van Herman VOS aan Hendrik de Man, 31 februari 1941 (SOMA, Fonds Hendrik de Man, nr. 268): "Wij kunnen in een bepaald opzicht van mening verschillen en de feiten anders beoordelen, maar het ergert mij vreselijk wanneer ik de dwaasheden hoor die men van zekere zijde over U verkoopt. Het kan zijn dat wat men vertelt over deze of geen van uw handelingen, vrij problematiek voorkomt, maar uw bedoelingen met het initiale opzet lijken mij zo duidelijk, dat ik niet begrijp dat sommigen aan de zuiverheid daarvan kunnen twijfelen"*.
74. *Pro Justitia van 1 juni 1946. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14.611/Aff. 2443. Verklaring H. ROLIN , nr. 35 - 7 juni 1946 - Verklaring F.H. VAN den DUNGEN, nr. 40. Zie ook: J. STENGERS. Une page de l'histoire de l'université sous l'occupation : l'incident Rolin-de Man de novembre 1940. Mélanges Mina Martens. Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles, p. 255-263.*
75. F. BUYTAERS (R.T.B.F.). *Interview met Henri Rolin. SOMA.*
76. *Onderhoud van H. de MAN met Dr. Voss en Dr. Messinger (Dossier Hendrik de Man. Krijgshof 14.611/Aff. 2443, Aktennotiz van 25 november 1940): "De Man ist der Auffassung dass sich die kommerzielle Seite des Erscheinens der Arbeiterpresse im "Le Peuple" ohne besondere Schwierigkeiten erreichen lasse". Dr. Messinger voegt hieraan toe : "Allerdings müsse der Advocat Rolin der bisher einen wesentlichen Einfluss ausgeübt hat, ausgeschaltet werden". Het betreft hier een verslag dat door een Duits burgerlijk ambtenaar werd opgesteld, maar men heeft deze laatste zin Hendrik de Man zwaar aangerekend, terwijl het niet zeker is dat deze hem heeft uitgesproken. Wel kan hieruit worden afgeleid dat de Man gewag heeft gemaakt van de oppositie van Rolin om Le Peuple te laten verschijnen, maar het was algemeen bekend dat deze reeds voordien op grond van juridische bezwaren (de afwezigheid van de wettelijke eigenaars) belet had Le Soir te laten drukken en hiervoor een rechtsgeding had ingespannen, zonder dat hij daarvoor werd verontrust.*
77. *Nota over de toestand van de B.W.P. (Dossier Hendrik de Man. Krijgshof 14611/aff. 2443; zie ook Rijksarchief, Inventaris Hugo De Schepper, nr. 539-544. De in potlood ondertekende Nederlandse tekst kon bezwaarlijk voor de Duitse Dienststelle bestemd zijn. Hendrik de Man beheerste perfect de Duitse taal, vermits hij ze in zijn voornaamste werken gebruikte. Voor nota's aan de Dienststelle gebruikte hij de Franse taal.*
78. *Déposition de témoin, 27 november 1945. Dossier Hendrik de Man, Krijgshof 14611/aff. 2443. Op te merken valt dat Auditeur-generaal Ganshof Van der Meersch in andere dossiers (P. De Winne, M. Tommelein) geweigerd heeft Eerste Minister Van Acker te laten ondervragen of als getuige op te roepen.*
79. Robert Detaevernier (°Menen, 1894-1961): senator voor het arrondissement Kortrijk-Ieper, bestuurder cooperatieve vennootschap, wist met instemming van De Man B.W.P.-patrimonium aan de controle van de Duitsers te onttrekken.

80. *Brief van Robert DETAEVERNIER aan H. de Man, 20 augustus 1940. SOMA, Archief Hendrik de Man (inventaris H. Balthazar), nr. 204.*
81. Eduard Anseele (1902-1981) was B.W.P.-volksvertegenwoordiger en tot 28 september 1941 schepen van de stad Gent.
82. H. de MAN (réd: M. BRÉLAZ). *Le "dossier Leopold III"*, p. 334.
83. R. DECLERCK. *Het geval Maurice De Wilde. Het Laatste Nieuws*, 16 mei 1984.
84. De betrokkenheid van Achille Van Acker bij de activiteiten van Hendrik de Man wordt door de meeste historici erkend (zie werken van Mieke Van Haegendoren, Wouter Steenhout, José Gotovitch, Jules Gérard-Libois, Els De Bens, Etienne Verhoeyen, Maurice De Wilde e.a. Alleen gewezen B.R.T-directeur Nic Bal blijft dit ontkennen ...).
85. *Procès-verbal de la séance de la Centrale du Bâtiment, de l'ameublement et des métiers divers, du 23 août 1940. Recueil du secrétariat du Roi, annexe 134, p. 347*
86. SOMA, Archief Hendrik de Man (inventaris H. Balthazar), nr. 355.
87. *Verklaringen van H. CAPRASSE aan substituut Jean Botson, 22 februari 1946 en 10 maart 1946. Dossier Hendrik de Man. Krijgshof, not. 14611/aff.2443.*
88. R. CAPRASSE. *Extrait d'un mémoire. SOMA, Archief Hendrik de Man, nr. 375: "Je m'élève alors contre l'attitude à mon égard de certains militants importants du P.O.B., dont notamment celle d'un ancien premier ministre qui jusqu'à un certain moment, m'encourageait et m'assurait de son appui, puis qui disparaît tout à coup sans m' en dire le moindre mot ..." Bedoeld wordt Achille Van Acker.*
89. *Regentsbesluit van 6 augustus 1945. Belgisch Staatsblad van 20 en 21 augustus 1945.*
90. *Procès-verbal de la séance de la Centrale du Bâtiment, de l'ameublement et des métiers divers, du 23 août 1940, au cours de laquelle Mr. Achille Van Acker déclara adhérer au manifeste d'ordre nouveau de Henri de Man. Recueil du secrétariat du Roi, annexe 134, p. 347.*
91. H. de MAN (réd: M. BRÉLAZ). *Le "Dossier Leopold III"*, p. 181: *"Le Roi trouve le manifeste très bien et ne suggéra que deux modifications. Il fallait dire plus nettement que le régime souhaité pour la Belgique n'était pas le national-socialisme. Et il ne suffisait pas de 'brider' les puissances d'argent, il fallait les supprimer"*.
92. Louis Piérard (1886-1951): volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Bergen en letterkundige.
93. Gaston Hoyaux (1894-1968): onderwijzer, journalist en volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Thuin.
94. H. de MAN (red: M. VAN HAEGENDOREN). *Autobiografie*, p. 200.
95. *Ibid.*, p. 201.
96. Joris VAN PARIJS. *Frans Mazereel*, p. 182.

97. *Het verslag van de Kamerzitting van 14 februari 1945 meldt volgende woorden van Louis Piérard: "En matière d'épuration, une chose importe, qui peut se résumer par cette formule: vite et fort (...) A ce sujet nous désirerions savoir si une instruction est ouverte à charge d'un de collaborateurs les plus néfastes et que nous vomissons entre tous, car hélas, il est sorti de nos rangs: j'ai cité Henri de Man (...) On a levé l'immunité parlementaire de de Man au Sénat. Pouvons-nous savoir où en est cette affaire ?"* (M.-A. PIERSON. *Alerte. Hebdomadaire politique*, 31 mei 1945).
98. *Verklaring van senator Jules ROLAND aan substituut H. Tulkens, 3 juni 1946: "Lorsque le député Hoyaux rentre le 21 juillet, il me demanda ce qu'il fallait faire pour voir de Man (...) Au cours de l'entrevue (24.7.40) celui-ci nous déclara que s'il avait encore son manifeste à rédiger, il ne l'écrirait plus de la même façon"; zie ook: H. de MAN. Petitie aan de Senaat, p. 39.*
99. F. LECRENIER. *L'Utmi dans le Centre ... Cercle d'histoire Henri Guillemin*, p. 137.
100. *Verslag van de Kamerzitting van 11 juni 1946.*
101. Adolphe Van Glabbeke (1904-1959): doctor in de Rechten, volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Oostende, Minister van Justitie (1946), nam na Armand Colle en Paul Lamborelle het voorzitterschap waar van de liberale vakbonden en werd onder meer door Henri Rolin gehegeld vanwege zijn verdediging van collaborateurs.
102. *Verslag van de Kamerzitting van 20 juni 1947.*
103. *Verslag van de Kamerzitting van 11 juni 1946.*
104. *Procès contre Henri de Man* (openbare zitting van 12 juni 1946), Maître M. Grégoire se déclare parti civile au nom de l'Etat belge. Dossier Hendrik de Man. Archief Krijgshof 14611/aff. 2443.

Afkortingen

B.V.V. : Belgisch Vakverbond
 B.W.P. : Belgische Werkliedenpartij
 P.T.T. : Post, Telegraaf, Telefoon
 I.N.R. : Instituut Nationale Radioomroep
 O.F. : Onafhankelijkheidsfront
 U.L.B. : Université Libre de Bruxelles
 U.H.G.A. : Unie van Hand- en Geestesarbeiders
 U.T.M.I. : Union des Travailleurs manuels et Intellectuels
 V.N.V. : Vlaams Nationaal Verbond
 DEVLG : Deutsch-Vlaamsche Arbeids-Gemeinschaft
 R.T.B.F. : Radio et Télévision Belge (français)
 SOMA : Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (nieuwe benaming voor het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog)
 B.S.P. : Belgische Socialistische Partij
 P.S.B. : Parti Socialiste Belge
 B.R.T. : Belgische Radio en Televisie

Résumé - l'immixtion politique dans le procès de Man

Si la séparation des pouvoirs reste l'un des fondements principaux de l'État de droit, le procès intenté à de Man montre qu'elle n'était point respectée pendant la répression d'après-guerre en Belgique: l'auditeur fut instruit de ce qu'il pouvait examiner ou non, les circonstances atténuantes furent négligées, tout ce qui put être interprété comme une aide à l'occupant fut mis en évidence.

Le seul fait qu'Henri de Man avait déjà été exclu du parti le 31 mai 1940 indique un règlement de comptes politique. L'on pouvait s'attendre à ce que les responsables de cette exclusion mettent tout en oeuvre pour qu'elle soit parachévé par une condamnation en justice.

Le clivage entre de Man et les dirigeants politiques à Londres était dû non seulement à ses rapports avec le Roi Léopold, mais aussi au fait qu'il resta fidèle à son poste en mai 1940. Il devint définitif par son mépris pour "les fuyards".

L'hostilité se fit surtout sentir dans les rangs des hommes politiques qui étaient déjà en désaccord avec de Man avant la guerre, de même que parmi les responsables syndicaux qui craignaient ne pouvoir conserver leur position privilégiée dans un syndicat unique.

La commission chargée de l'élaboration de la législation de répression, qui fut instituée par le gouvernement Pierlot comptait de nombreux adversaires de de Man. Elle opta, contrairement aux principes de droit fondamentaux, pour la rétroactivité des lois. Cette violation s'appliqua, de toute évidence, au dossier de Man.

Un bon nombre de ses membres avaient connu des frictions personnelles avec de Man ou s'étaient livrés eux-mêmes à des actions critiquables pendant l'occupation: Antoine Delfosse, Paul Tschoffen, Marcel Grégoire et Henri Rolin. Antoine Delfosse, ministre des P.T.T., refusa de partir pour l'Angleterre en 1940; dans l'optique de la création d'un nouvel émetteur radio sous l'occupation allemande, il lança un appel à des fonctionnaires, journalistes et techniciens pour rejoindre leur poste. Offrant en vain ses services au Roi après la défaite française, il dut constater qu'Henri de Man avait facilement accès au Palais, ce qui ne manqua pas de nourrir son aversion pour de Man. Il est étonnant de constater que, après son émigration à Londres, le gouvernement Pierlot le chargea de la punition des collaborateurs en le désignant comme ministre de la Justice. Paul Tschoffen, un avocat liégeois, se plaignit auprès du Roi de l'attitude hautaine qu'aurait manifestée de Man lors de sa visite à Liège le 31 mai 1940. Il n'avait cependant pas assisté à cette visite. Quelques semaines plus tard, il fit savoir au Roi sa volonté de collaborer à la formation d'un gouvernement. De même, il souhaitait une réforme de l'État et une collaboration économique avec l'occupant. L'attitude d'un autre avocat liégeois, Marcel Grégoire, que de Man avait rencontré dans le salon Didier avant la guerre, fut moins claire, du moins jusqu'à ce qu'il se range du côté de la résistance armée et subisse, dans ce cadre-là, l'influence d'Henri Rolin, adversaire farouche de de Man. Quoi qu'il en soit, durant la période où il occupa le poste de ministre de la Justice dans le gouvernement Van

Acker, le dossier judiciaire contre de Man prit de plus en plus forme. Par la suite, il n'hésita pas à représenter l'État belge en se constituant partie civile lors du procès. La plus forte pression pour une punition sévère d'Henri de Man fut exercée par Henri Rolin, un avocat francophone qui venait de la bourgeoisie gantoise. Déjà avant la guerre, il s'opposa vivement à la politique de neutralité telle que de Man et Spaak la conçurent. À ses yeux, de Man avait déjà collaboré avec les Allemands avant l'invasion de mai 1940. Ses tentatives d'empêcher de Man de rééditer le journal *Le Peuple* furent couronnées de succès, même si, à un certain moment, il ne fut pas hostile à la réédition du *Soir* et entretenait des contacts avec les autorités allemandes. Le 11 novembre 1940 eut lieu un fameux incident entre de Man et Rolin à l'Université Libre de Bruxelles. Lors d'une réunion sur les mesures demandées par l'occupant en vue de destituer les professeurs d'origine juive et d'adapter les cours, Rolin demanda la levée de la séance vu l'arrivée de de Man dont la présence, à ses yeux, menaçait le secret vis-à-vis de l'occupant. Il lui reprocha son Manifeste, son prétendu voyage à Berlin ainsi que ses contacts avec Otto Abetz, l'ambassadeur allemand à Paris. Une querelle véhémente s'ensuivit et de Man en conclut que Rolin le considérait comme un traître potentiel et ne reviendrait jamais sur ses paroles ignominieuses. L'accusation selon laquelle de Man aurait provoqué sa destitution en tant que professeur à l'U.L.B. manque cependant de tout fondement.

Étant obligé de persécuter un homme qui avait mis fin à son emprisonnement, Walter Ganshof Van der Meersch, auditeur général près la Cour militaire, se trouvait dans une position embarrassante à l'égard de de Man. Tenu responsable de l'extradition de prisonniers belges aux autorités françaises, il fut interné dans la prison de Saint-Gilles en juin 1940. Il donna son accord, lorsque son épouse lui proposa de faire appel à Henri de Man en vue de sa libération. Libéré, il lui adressa une lettre de remerciement le 27 décembre 1940. Bien qu'embarrassé, il ne put éviter sa mise en accusation après la guerre. Il aurait tenté d'obtenir du Roi une déclaration en faveur de de Man, mais en vain. Le seul conseil qu'il put lui donner fut de garder le silence.

Il va de soi qu'un certain nombre de personnalités qui avaient bien connu Henri de Man durant l'été de 1940 préféraient une condamnation par contumace, une détention de plusieurs années et une interdiction de publier en Belgique.

Même si Paul-Henri Spaak était convaincu de l'intégrité de de Man, il n'osa pas répondre à sa demande de faciliter sa défense en retirant des documents en France. Il n'eut donc pas le courage de braver l'opinion publique.

Afin de camoufler l'action des adversaires politiques de de Man, le British Intelligence Service fut chargé d'établir une fiche contre lui. Le manque de sérieux dont ce document témoigne est accablant. Tout compte fait, il ne contient que trois éléments corrects: le fait qu'il était conseiller du Roi Léopold et de la Reine Elisabeth, sa collaboration à la création de l'U.T.M.I. et son éclipse après l'échec de ses projets.

Le procès-verbal contre de Man du 28 avril 1944 fut suivi d'un *Pro Justitia* le 31 août 1944 résumant les faits à sa

charge: le Manifeste du 28 juin 1940, la fondation du journal Le Travail, un article dans la Kölnische Zeitung, sa lettre du 28 mars 1942 adressée au docteur Voss, son voyage à Berlin. L'accusation dont fit état ce Pro Justitia à propos de l'obtention par Henri de Man de 92 000 francs suisses grâce à la bienveillance des Allemands, ne fut cependant plus retenu dans l'exposé du substitut, ni dans la motivation du jugement.

Plusieurs documents indiquent que le premier ordre d'arrestation fut donné avant la levée de son immunité parlementaire. Si les avis officiels de l'arrestation et de la libération de de Man par les autorités françaises datent du 18 octobre 1944, l'auditeur général Ganshof Van der Meersch ne demanda cette levée que le 21 octobre 1944. L'on peut supposer que la rencontre de celui-ci avec Delfosse, Grégoire, Rolin et Tschoffen joua un rôle capital dans la suite du dossier. Dans la motivation que Ganshof Van der Meersch adressa au Sénat de Belgique, il accusa de Man d'avoir servi les intérêts de l'occupant en fondant l'U.T.M.I., en lui accordant l'aide des forces ouvrières belges, en publiant le Manifeste etc. Il est à noter que la publication du Manifeste et la fondation de l'U.T.M.I. eurent bien lieu avant la lettre de remerciement du 27 décembre 1940. Henri de Man ne fut d'ailleurs pas le fondateur de l'U.T.M.I. La levée de son immunité parlementaire fut donc voté sur la base d'une conception erronée. L'on ne saurait négliger qu'en tant que président de la commission de la justice du Sénat, Henri Rolin fut à la fois juge et partie.

En général, les auditorats de guerre se montrèrent plus sévères du côté francophone que du côté néerlandophone. De même, les auditorats francophones furent plus tentés d'identifier compréhension pour les accusés et sympathie pour le Roi Léopold. La question se pose de savoir si le dossier de Man ne fut pas confié à une Chambre francophone de propos délibéré. Quoi qu'il en soit, l'erreur de procédure fut évidente. Elle fut non seulement contraire à la législation linguistique mais eut des conséquences néfastes pour Henri de Man.

L'immixtion politique se manifesta nettement dans l'examen du dossier. Le substitut qui en fut chargé fit en premier lieu appel à des mandataires socialistes qui s'étaient prononcés contre de Man. Mais les magistrats ne purent négliger les démarches qu'entreprirent, de leur propre mouvement, d'anciens ministres ou même des ministres en fonction. Ainsi, le Ministre d'État Achilles Delattre déclara qu'Henri de Man lui avait parlé en personne de sa demande de faire venir le docteur Voss en Belgique. De même, Henri Rolin informa le parquet des tentatives de de Man de rééditer Le Peuple. Il lui transmit les noms et adresses des témoins à charge potentiels. Sa thèse que de Man avait contribué à sa destitution comme professeur à l'U.L.B. ne fut cependant pas convaincante, comme le prouve le témoignage du recteur Van den Dungen. Bien que le parquet ne l'ait pas retenue, Rolin continua de la soutenir après la guerre.

Il n'y a aucun doute que la déclaration faite par le Premier Ministre Van Acker le 27 novembre 1945 pesa le plus lourd. Ce jour-là, le substitut de l'auditeur général et le greffier adjoint lui soumirent un document faisant état de l'accord de Van Acker ainsi que de Robert Detaevernier, député permanent de Bruges sur sa politique au début de l'occupation.

Le Premier Ministre nia formellement cette allégation, approuva la déclaration dans ce sens rédigée par le substitut et le greffier adjoint et la signa en biffant dans la préambule les propos "sur notre interpellation". Il importait en effet d'éviter une erreur de procédure, une interrogation d'un premier ministre étant exclue sans autorisation parlementaire. Quoi qu'il en soit, en agissant de cette manière, Van Acker donna l'impression aux juges d'avoir fait une déclaration de sa propre initiative. Sa déclaration ne pouvant être considérée que comme une désapprobation officielle de de Man, leur marge de manoeuvre était très limitée. Au demeurant Robert Detaevernier qui aurait pu fournir une version plus fidèle de la réalité ne fut pas interrogé. Il en va de même d'Edouard Anseele et de Richard Declerck. Il est à noter que le 23 août 1940 Achille Van Acker cosigna un manifeste syndical qui s'inspirait nettement de celui de de Man. En n'admettant pas son attitude réelle pendant l'occupation, il porta préjudice à de Man de manière décisive.

Mentionnons également la pression exercée par des parlementaires. Ce furent surtout les députés socialistes wallons Louis Piérard et Gaston Hoyaux qui interpellèrent le Ministre de la Justice pour faire avancer le dossier de Man. Dès la première guerre mondiale Louis Piérard eut une attitude opposée à celle de de Man. Après avoir sollicité l'aide de Vandervelde pour échapper à la mobilisation de sa classe, cet incorrigible "mangeur de boches" se révéla après 1918 un redoutable va-t-en guerre, partisan d'une plus grande Belgique et farouchement anti-allemand. Dans les années trente, il combattit inlassablement la politique de neutralité. Ayant fait l'objet d'un portrait peu flatteur dans Après Coup, il ne manqua pas de régler ses comptes avec de Man. Si Gaston Hoyaux ne désapprouva pas de Man en juillet 1940, son séjour dans divers camps de concentration provoqua une profonde amertume chez lui et en 1945, il réclama une punition sévère des collaborateurs. De même, il insista auprès du Ministre de la Justice pour que les activités de de Man dans le cadre de l'U.T.M.I. et la diffusion d'Au delà du nationalisme soient sanctionnées. Si l'action des dirigeants socialistes wallons ne peut être considérée comme une immixtion directe dans le dossier judiciaire, elle reflète bien leur point de vue en la matière. Les jeunes magistrats nommés ou promus à l'époque ne purent le négliger.

Le signal ultime fut donné par Marcel Grégoire se constituant partie civile au nom de l'État belge et réclamant une indemnité de 10 millions de francs belges. Dans ces conditions, le jugement prononcé par le Conseil de guerre ne pouvait être que très lourd, ce qui n'empêcha pas le gouvernement Huysmans de revendiquer, sans succès, des peines encore plus lourdes. La classe politique, qui visait à liquider de Man, avait atteint son but.

JULIAAN CAPELLE (1920-1997)¹

Juliaan Capelle werd geboren te Antwerpen op 14 december 1920 en groeide op in een vlaamsgezind en burgerlijk-vrijzinnig milieu. Zijn vader was redacteur bij de Vlaams-nationalistische krant *De Dag* en betaalde voor zijn activistische gezindheid de tol niet alleen na de Eerste, maar ook nog na de Tweede Wereldoorlog. Juliaans moeder werkte bij de boekhandel 't Kersouke en de jonge Juliaan bleef hier vaak lezen en in boeken kijken tot de werktijd van zijn moeder erop zat. Reeds van kindsbeen af werd hij gefascineerd door boeken, een fascinatie die hem nooit heeft losgelaten. Voor het overige was zijn ouderlijke milieu een vrij kleine kring van mensen die er weinig contacten met buitenstaanders op na hield. Als enig kind, veeleer zwak van gezondheid, kreeg Juliaan Capelle er een opvoeding die hem vooral in bescherming wilde nemen tegen de buitenwereld.

Na zijn middelbare studie aan het Atheneum te Antwerpen, die hij met één jaar moest overdoen wegens een onvoldoende voor Frans, volgde hij een regentaatsopleiding Frans-Geschiedenis; het diploma hiervoor behaalde hij tijdens de oorlogsjaren. Het lesgeven lag hem evenwel niet, het uitgeversbedrijf des te meer en Juliaan Capelle kon aan de slag bij de Standaard Uitgeverij. Hier leerde hij zijn latere echtgenote kennen en maakte hij zich vooral op de wetenschappelijke afdeling verdienstelijk. Zijn projecten omtrent Hendrik de Man en Camille Huysmans vormen daarvan nog steeds de meest in het oog springende resultaten.

Belangstelling voor Hendrik de Man

Als jongen van veertien-vijftien jaar werd Juliaan Capelle sterk aangegrepen door de campagne voor het Plan van de Arbeid, de tijd toen, zoals hij het zelf beschreef, "*de straten daverden*

van *Plan-Rataplan*². Tussen de vele boeken die zijn ouders bezaten, bevonden zich ook de eerste drukken in het Nederlands van De Mans grote werken, onder meer van *Psychologie van het Socialisme*, *De socialistische idee* en *Opbouwend Socialisme*; tijdens zijn jeugdjaren heeft hij ze zeker met grote belangstelling gelezen. Veel later, in de jaren zeventig, toen het taboe rond Hendrik de Man aan het wankelen was gegaan en Juliaan Capelle zijn weg in het uitgeversbedrijf had gevonden, kon hij die belangstelling opnieuw ten volle waarmaken met de reeks *Hendrik de Man. Persoon en Ideeën*, tot op de huidige dag een prestigieuze heruitgave, in het Nederlands, van De Mans belangrijkste werken. De heruitgave, in zes delen, werd mogelijk gemaakt door de Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij. Juliaan Capelle fungeerde eigenlijk als de onmisbare schakel tussen de uitgeverij enerzijds en de historici en De Man-kenners die de redactieraad en adviesraad vormden, anderzijds.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Juliaan Capelle het internationale colloquium over het oeuvre van Hendrik de Man dat in juni 1973 door de Universiteit van Genève werd georganiseerd, bijwoonde³ en zich tot een actief lid van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man ontplooidde. Vooral na november 1985, toen hij door de algemene vergadering tot ondervoorzitter werd verkozen, nam hij heel wat taken voor zijn rekening: correspondentie, organisatie van studiedagen en, gedurende zes jaar, het Bulletin; hij verzorgde met veel toewijding de samenstelling en eindredactie van de nummers 15 (december 1988) tot en met 20 (november 1993).

De Nederlandse vertaling van De Mans *Au delà du nationalisme* (1946), die hij in 1988 liet verschijnen onder de titel *Voorbij het nationalisme*, wekt op het eerste gezicht meer verwondering. Een boek vertalen veertig jaar na de oorspronkelijke publicatie is immers verre van evident. Op het colloquium dat hieromtrent op 23 april te Antwerpen plaatsvond, begon Juliaan Capelle zijn referaat met een verwijzing naar het grote belang dat Hendrik de Man hechtte aan uitgaven in zijn moedertaal; hij nam aan dat ook De Man de wens koesterde ooit een Nederlandse versie van *Au delà du nationalisme* uit te brengen⁴. Bovendien was de oorspronkelijke Franse versie door

toedoen van het Belgische gerecht een zeldzaamheid geworden¹. In familiale kring ten zeerste vertrouwd met de naoorlogse repressie en graag in de weer met redactiewerk en uitgeven, nam Juliaan Capelle graag de gelegenheid te baat om dit tijdsdocument, dat eind jaren tachtig zeker niet van belang gespeend was, onder de aandacht van een ruimer publiek te brengen.

Eigenlijk kon hij met de werkzaamheden die in de vorige alinea's zijn opgesomd, drie interessegebieden combineren: het werk van Hendrik de Man vanzelfsprekend, alsook het boekbedrijf en het uitgeven, maar eveneens - laten we het niet vergeten - de emancipatie van de Vlamingen en de bevordering van het Nederlands-talige boekwezen. In zekere zin heeft hij het werk van Hendrik de Man afgemaakt door de Nederlandse versie van zijn boeken opnieuw uit te geven of, zoals *Voorbij het nationalisme* aantoont, voor de eerste maal uit te geven. Het zou overigens niet helemaal terecht zijn om Juliaan Capelle met het etiket "*flamingant*" te bedenken. Hij was uiteraard vlaamsgezind, maar door zijn verdraagzaamheid ver verwijderd van het "*Taalgrens: Staatsgrens!*"-fanatisme dat een aanzienlijk deel van de Vlaamse beweging de jongste decennia kenmerkt. Hij stond nog in de sporen van een streven dat in eerste instantie de culturele ontvoogding van de Vlamingen beoogde, sporen die ovooral liepen langs de volksontwikkeling, het populariseren van de wetenschap, de Antwerpse boekenbeurs en de verspreiding van het geschreven woord in het algemeen.

Minzaamheid en pessimisme

Zoals Piet De Buyser terecht heeft beklemtoond in zijn begrafenisrede, leerde Juliaan Capelle zich kennen als een zeer betrouwbaar, minzaam en toegewijd man. De vele activiteiten die hij in het kader van onze Vereniging heeft ontplooid, bewijzen ten overvloede dat op hem steeds kon worden gerekend. Zelfs toen zijn gezondheidstoestand zichtbaar achteruitging, bleef hij hoffelijk in de omgang en heeft hij zijn krachten niet gespaard om de hem toevertrouwde taken naar behoren te vervullen.

We herinneren ons ook een bescheiden, maar gezellig causeur, nooit verlegen om een pittige anecdote uit de uitgeverswereld. Juliaan Capelle was een boeiend verteller, ook voor kinderen.

Het beeld van een aangenaam en constructief ingesteld iemand zal ons bijblijven, al ging wellicht daarachter een minder zonnige kant schuil. Zijn liefde voor het boekbedrijf kon hij minder uitleven, in de mate dat deze sector ten prooi viel aan de commercie en aan de grote concerns; het onmiddellijke rendement begon er meer en meer de boventoon te voeren op de verspreiding van het duurzame en waardevolle. Ook op familiaal vlak baarde de toekomst hem zorgen. Hij koesterde een diepe genegenheid voor zijn kinderen en kleinkind, doch moest optornen tegen een werkelijkheid die zich in vele opzichten tegen zijn verwachtingen keerde. Ze stemde hem bitter en was uiteindelijk te hard voor de minzame Vlaming die Juliaan Capelle steeds is geweest.

NOTEN

1. Wij danken mevrouw Tonie Capelle-Mees ten zeerste voor de inlichtingen die ze ons op 26 juli 1997 heeft verstrekt omtrent het levensverloop van haar ontvallen echtgenoot.
2. J. CAPELLE. *Waarom deze vertaling?* In: *Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man*. N° 15 (décembre 1988), p. 12.
3. *Actes du colloque international sur l'oeuvre d'Henri de Man organisé par la Faculté de droit de l'Université de Genève les 18, 19 et 20 juin 1973, sous la présidence du professeur Ivo Rens (Résidence universitaire internationale, Genève)*. Fascicule 3, p. 289.
4. H. de MAN (vertaling J. CAPELLE). *Voorbij het nationalisme*. Edegem, Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man, 1988. 261 p.
5. J. CAPELLE. Art. cit. p. 11.

Résumé - Juliaan Capelle (1920-1997)

Juliaan Capelle est né à Anvers le 14 décembre 1920 dans un milieu flamingant et bourgeois de libres penseurs. Son père fut rédacteur au journal De Dag. Sa mère travaillant pour la librairie 't Kersouke, Juliaan Capelle eut facilement accès au monde du livre et devint bibliophile à vie. Au demeurant, son milieu familial visa surtout à le protéger contre l'extérieur.

Après ses études secondaires, il obtint, durant la guerre, un diplôme d'instituteur l'autorisant à enseigner le français et l'histoire. Il préféra néanmoins une carrière dans la maison d'édition Standaard Uitgeverij où il se spécialisa dans les publications scientifiques. Ses projets relatifs à Henri de Man et Camille Huysmans furent deux de ses plus belles réussites.

La série Hendrik de Man. Persoon en Ideeën comporte six volumes et conserve tout son prestige. Elle permit à Juliaan Capelle de renouer avec ses années de jeunesse que les livres de de Man et la campagne en faveur du Plan avaient si fortement marqués. Il se fit un plaisir de collaborer à une réédition de l'oeuvre d'Henri de Man en néerlandais en assurant la coordination nécessaire entre la maison d'édition d'une part et les historiens et rédacteurs d'autre part.

En 1973, Juliaan Capelle assista au colloque international organisé par l'université de Genève. Il s'engagea de manière intensive dans l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man dont il devint le vice-président en novembre 1985, chargé en particulier de la rédaction du Bulletin.

Tout comme la série Hendrik de Man. Persoon en Ideeën, la traduction néerlandaise d'Au delà du nationalisme qu'il fit paraître en 1988 sous le titre Voorbij het nationalisme montre une convergence de trois préoccupations: Henri de Man, l'édition mais aussi la promotion du livre néerlandais en Flandre. En quelque sorte, il acheva l'oeuvre d'Henri de Man en la traduisant dans la langue maternelle de celui-ci. A ses yeux, l'émancipation des Flamands devait résulter d'un mouvement culturel et tolérant plutôt que d'un mouvement politique et fanatique.

Juliaan Capelle était d'un tempérament affable et dévoué. Même quand son état de santé se détériorait visiblement, il n'hésita point à poursuivre son activité pour notre Association.

Nous garderons l'image d'un homme modeste, courtois et de bonne compagnie. Cette image nous restera, même si elle a pu dissimuler un côté beaucoup moins optimiste. La tendance des maisons d'édition à sacrifier la qualité durable au profit facile ne l'encouragea certainement pas. Mais l'avenir l'inquiétait également au plan familial. Plein d'affection pour ses enfants et son petit-enfant, il dut affronter une réalité qui heurta ses espoirs à bien des égards.

HENDRIK BRUGMANS (1906-1997)

In de persoon van Hendrik ("Henk") Brugmans heeft onze Vereniging een zeer prominent lid verloren. Als voorvechter van de Europese eenmaking en van het christelijk-humanistische gedachtegoed heeft hij een ruime bekendheid verworven en ook menigeen buiten onze Vereniging aan het denken gezet. Al hebben zich gedurende zijn leven heel wat onverwachte wendingen voorgedaan, zijn strijdbare en onafhankelijke geest is steeds overeind gebleven.

Levensbeschrijving¹

Hendrik Brugmans werd geboren in 1906 te Amsterdam en rekende zichzelf tot een uitstervende generatie, de generatie namelijk die het leven had gezien vóór 1914 en zich nog de negentiende eeuw herinnerde. Zijn vader was hoogleraar geschiedenis en veeleer rustig en cerebraal ingesteld. Stond Brugmans gevoelsmatig dichterbij zijn moeder - hij erfde haar felle temperament -, dan heeft hij veel van zijn vader geleerd. Die wijdde hem in in de wereld van het boek, maar toonde hem ook Amsterdam tot in de kleinste steegjes. De jonge Brugmans leerde lezen in de *Geschiedenis der zeventien Nederlanden*; de titel van dit werk verwonderde hem, want Nederland telde toch maar elf provincies! Zijn vader bracht hem de passende historische uitleg bij, hetgeen maakte dat Brugmans al op jonge leeftijd sympathie opvatte voor de Groot-Nederlandse gedachte en de Vlaamse beweging.

In 1922 onderbrak Hendrik Brugmans zijn middelbare studie aan het Amsterdamse lyceum om zich gedurende één jaar te vervolmaken in het Frans aan de École Fontanes te Parijs. De naar eigen zeggen "woelige liefdesverhouding" die hij tegenover Frankrijk en de Fransen koesterde, werd hier geboren. Later besloot hij aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam Franse taal en letterkun-

de te studeren. Hoewel hij niet zo'n vlijtig student was - hij hield zich bezig met teveel verschillende dingen -, werd zijn dissertatie over *Georges de Porto-Riche, sa vie, son oeuvre* cum laude bekroond.

Tijdens zijn studentenjaren werd zijn sociale bewustzijn beduidend aangescherpt via zijn engagement voor de Vlaamse zaak. Zo zag hij in kardinaal Mercier die had verklaard dat "*le flamand*" ongeschikt was als taal van onderwijs en wetenschap, vooral de woordvoerder van een bepaalde sociale klasse. Brugmans onderhield ook nauwe contacten met P.J. Ursi en Leo Magits die wegens activisme naar Nederland waren verbannen, en werkte mee aan hun tijdschrift *Schakels* dat zowel aandacht schonk aan de nationale kwestie als aan het socialisme.

Zijn definitieve keuze voor het socialisme volgde toen Brugmans zijn laatste studentenjaar doorbracht aan de Sorbonne te Parijs en er linkse arbeidersvergaderingen bijwoonde. Die keuze bood hem een waardevoller en concreter perspectief dan het "*remonstrantse*", vrijzinnig-protestantse geloof dat wel de vrijheid van denken benadrukte, maar geen nadere verplichtingen vroeg. Overigens fascineerde de Russische oktoberrevolutie hem en schaarde hij zich geestdriftig achter haar doelstellingen. Wel beschouwde hij ze als typisch voor een onmetelijk land dat nog aan het begin van de industrialisering stond en dat geen democratische traditie kende. Om die reden verkoos hijzelf een onafhankelijke opstelling binnen de linkervleugel van de Nederlandse sociaal-democratie.

Na zijn studie gaf Hendrik Brugmans een aantal jaren les in Franse taal en letterkunde aan een middelbare school te Terneuzen; hier liet hij zich eveneens in met arbeidersontwikkeling en werd hij voor het eerst geconfronteerd met "echte" arbeiders. In 1935 bood de partijleiding hem het voorzitterschap van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling aan, een kans die Brugmans, ten zeerste overtuigd van de noodzaak om de arbeiders tot volwaardige "citoyens" te maken, niet liet voorbijgaan. Het was ook in deze jaren dat hij hoog opliep met Hendrik de Man en de radicale oplossingen die in diens Plan van de Arbeid werden aangereikt. Naarmate de jaren dertig vorderden, werd hij meer en meer verontrust door de gevaren die van het nationaal-socialisme uitgingen; in de antifascistische beweging Eenheid door Democratie stak hij veel energie.

In 1939 werd hij kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (S.D.A.P.), maar kwam snel tot het besef dat hij niet uit het juiste hout was gesneden voor een politieke loopbaan.

In 1942 werd Brugmans aangehouden door de Duitse bezetter en werd hij samen met enkele honderden andere gezaghebbende Nederlanders in het gijzelaarskamp van Sint-Michiels-Gestel ondergebracht. Ondanks de grote spanningen die met het kampgebeuren gepaard gingen, maakte een kleine minderheid er zich actief. Tot die minderheid behoorde ook Brugmans: hij gaf er les in Franse taal en literatuur, wisselde er met lotgenoten van gedachten over een personalistisch socialisme en begon er aan zijn boek *Crisis en roeping van het Westen*, dat in 1952 zou worden voltooid. In april 1944 vrijgelaten, dook Brugmans onder in het verzet en werkte hij mee aan de centrum-linkse verzetskrant *Je Maintiendrai*.

Na de bevrijding was Hendrik Brugmans korte tijd voorlichtingsman in de regering-Schermerhorn en hielp hij de Nederlandsche Volksbeweging oprichten die vergeefs een politieke doorbraak beoogde tegen de restauratie van de oude partijen in.

In de federale idee vond hij een logisch verlengstuk van het personalistische socialisme en Brugmans engageerde zich nu ten volle voor de Europese eenheid. Hij nam deel aan de internationale conferentie die de Zwitserse federalistische beweging in de zomer van 1946 te Hertenstein organiseerde en die zich uitsprak voor een Europese unie met federaal karakter als bouwsteen van een universele vrede. In december van hetzelfde jaar werd hij voorzitter van de Europese Unie van Federalisten; van de overkoepelende Europese beweging die uiteindelijk het leven zag, werd hij in 1947 ondervoorzitter. Deze Beweging hield in 1948 een congres te Den Haag dat geschiedenis maakte. Brugmans sprak er een rede uit die hijzelf als de belangrijkste uit zijn loopbaan kenschetste. Hij betoogde er dat alle belangrijke kwesties telkens een Europese dimensie vertoonden en dat bijgevolg die dimensie bij voorrang diende te worden aangepakt.

Tussen 1950 en 1972 was Hendrik Brugmans rector van het Europacollege te Brugge, een activiteit waarin hij naar eigen zeggen het beste van zichzelf heeft geschonken als pedagoog, waarheidszoeker en jeugdvriend. In 1957 bekeerde hij zich tot het rooms-katholicisme. Ook na zijn rectoraat bleef hij jarenlang erg

bedrijvig als hoogleraar, schrijver, recensent, medewerker van dag- en weekbladen alsook van tijdschriften en spreker.

Kritisch bewonderaar van Hendrik de Man

Gedurende een aantal jaren heeft Hendrik Brugmans "met alle duidelijkheid"² tegenover de politiek van Hendrik de Man gestaan; toch is het even duidelijk dat hij veel van De Man heeft geleerd. De bitterheid van diegene, die was "verbannen naar zijn eigen land"³, kon hij begrijpen.

De Mans theoretische werk had hij kritisch maar ademloos gelezen⁴, toen hij in de jaren dertig nauw bij de conceptie en uitvoering van het Nederlandse Plan van de Arbeid werd betrokken⁵. Als voorzitter van het Instituut voor arbeidersontwikkeling moest hij de kaders van partij en vakbeweging vertrouwd maken met het Plan, dat door een groep deskundigen onder leiding van Jan Tinbergen was uitgewerkt. In tal van voordrachten beklemtoonde hij de nieuwe ideologische draagwijdte van het planisme: het socialisme kon niet triomferen op grond van een historische noodzakelijkheid, maar enkel op grond van een menselijke wilsdaad; een concreet, maar radicaal project was nodig om de socialistische idee gestalte te geven; dit project moest niet zozeer de lotsverbetering van één klasse, maar veeleer het algemeen welzijn dienen⁶. Die gedachten waren ook terug te vinden in het nieuwe beginselprogramma dat de S.D.A.P. in 1937 uitwerkte en dat na de oorlog de Partij van de Arbeid (P.v.d.A.) en een socialistische regeringsdeelname zou mogelijk maken; Brugmans was tweede secretaris van de werkgroep die het programma voorbereidde⁷.

Waren de ideeën van De Man hem uiterst dierbaar, dan is diens politieke lijn dat gedurende een bepaalde periode beslist niet geweest. Het pacifisme en de neutraliteit waaraan De Man aan het einde van de jaren dertig te allen prijze vasthield, werd een breekpunt. Gealarmeerd door de agressiviteit van de nationaal-socialisme en fascisme en er ten zeerste van overtuigd dat hun demonische bedoelingen hoe dan ook een oorlog onvermijdelijk maakten, meende Hendrik Brugmans onvoorwaardelijk en hartstochtelijk partij te moeten kiezen. In zijn ogen diende de westerse

democratie, ondanks al haar tekortkomingen, koste wat kost te worden verdedigd tegen de barbaarse, dictatoriale systemen die haar in een gevecht op leven en dood zouden meesleuren. Hij stond ondubbelzinnig aan de kant van diegenen die "*München 1938*" veroordeelden. Dat dergelijke stellingname evenals het denkraam waarop ze berustte, fundamenteel verschilde van die van De Man - die zou ze als "*bellicistisch*" typeren -, hoeft geen betoog. De ontmoeting die Brugmans in februari 1940 samen met twee andere redacteurs van *Socialisme en Democratie*, W. Banning en J. van Gelderen met De Man, hoofdredacteur van *Leiding* had, werd bijzonder tragisch. Tegen de overtuiging van De Man dat het parlementaire stelsel geen oorlog kon voeren en bijgevolg ten dode was opgeschreven, konden zij, op grond van hun morele optie, enkel aanvoeren dat zij desnoods het lot van dat stelsel zouden delen⁸. Hier stonden mensen tegenover elkaar die trouw dezelfde idealen bleven toegedaan, maar wier wegen onherroepelijk uiteengingen⁹.

Dat alles heeft niet verhinderd dat Hendrik Brugmans na de oorlog, naar alle waarschijnlijkheid als eerste in het openbaar, de politieke rechtspraak tegen De Man aan de kaak stelde en de intrekking van "*dat dwaze vonnis*" eiste. In januari 1948 publiceerde hij dienaangaande een scherp artikel in *Paraat*, het weekblad van de Partij van de Arbeid¹⁰. Wellicht heeft hier niet alleen zijn begrip voor de teleurstellende politieke ervaringen van De Man meegespeeld, maar ook zijn vrijzinnig-protestantse herkomst. Als onwrikbaar verdediger van de vrijheid van meningsuiting achtte hij elk "*délit d'opinion*" uit den boze en nam hijzelf desnoods geen blad voor de mond.

In 1947 ontmoette hij De Man voor het laatst en wel in het Zwitserse Lausanne. Hun gesprek ging vooral over Europa. Brugmans bracht hem op de hoogte van het devies "*l'Europe une dans un Monde uni*" dat de pas opgerichte Union européenne des Fédéralistes voerde en kreeg de indruk dat De Man zich achter dat devies kon scharen¹¹. Het verleden lieten ze wijselijk rusten, maar toch ontwaarde Brugmans bij zijn gesprekspartner "*een afgrond van bitterheid*"¹².

Hendrik de Man heeft Hendrik Brugmans gedurende zijn verdere leven steeds blijven inspireren en intrigeren. In de boekrecensies bijvoorbeeld die Brugmans tot begin jaren negentig voor de *Stan-*

daard der Letteren verzorgde, deed hij De Man regelmatig opduiken. In zijn diverse stellingnamen treffen we zowel openlijke afkeuring aan van De Mans koers eind jaren dertig en beginjaren veertig als onverbloemde waardering voor diens persoonlijke integriteit en baanbrekende vernieuwingspogingen. Toch is wellicht de verhouding tussen beide elementen niet statisch geweest en leek het accent te wisselen. Onze indruk is althans dat naarmate de jaren vorderden, de verzetsman een mildere toon aansloeg en meer terrein prijs gaf aan de bewonderaar. In 1974 begon Brugmans zijn briljante inleiding *De Man en zijn tijd* op de zesdelige reeks *Hendrik de Man. Persoon en Ideeën* nog met de kennisgeving dat deze uitgave "voor diegenen die eraan meewerken, geen verlaat eerherstel en zeker geen onverdeelde instemming met alle ideeën, door Hendrik de Man in omloop gebracht" betekende en dat "enkelen hunner (en met name schrijver dezes) op beslissende ogenblikken met alle duidelijkheid tegenover zijn politiek (hebben) gestaan"². De verwijzingen naar de onbesproken persoonlijke integriteit van De Man en naar diens gedrevenheid als denker kwamen daarna. Veertien jaar later, in 1988 luidde zijn eerste reactie op de vraag van zijn echtgenote Hanna Kirsten hoe hij nu tegenover De Man stond: "Hij was in elk geval de enige werkelijk oorspronkelijke socialistische denker, tussen de twee wereldoorlogen. Controversieel maar stimulerend. In zekere zin kan je zeggen dat hij altijd gelijk heeft gehad"¹³. Pas daarna betreurde hij de zware hypotheek die zijn handelwijze in 1940 op hem had gelegd¹³.

"Eerlijk en strijdvaardig"

Wie zoals ondergetekende ooit het voorrecht had Hendrik Brugmans te ontmoeten, kon niet anders dan onder de indruk komen. In maart 1984 vergastte hij ons in zijn woning te Brugge, die uitpilde van de boeken, met een gloedvol betoog over Hendrik de Man. Om zijn woorden kracht bij te zetten, verwees hij nu en dan met de hand naar de auteurs en werken die hij ter sprake bracht. We herinneren ons een kwieke heer die ondanks zijn jarenlange verblijf in Vlaanderen en zijn liefde voor het Zuiden veel Hollandse

nuchterheid bewaard had. Dat uitte zich onder meer in een puntgave formulering die beslist niet van humor gespeend was.

Hendrik Brugmans nam geen genoegen met oppervlakkige statements en wilde recht doen aan de werkelijkheid tot in haar verste nuances. Binnen de bewegingen die zijn sympathie genoten, koos hij vaak een onafhankelijke positie, te rechts voor de linksen en te links voor de rechtse¹⁴. Doch wanneer hij eenmaal zijn standpunt had gevormd, deinsde hij er niet voor terug om het met verve te verdedigen. "*Probus pugnax*", d.w.z. eerlijk en strijdvaardig was terecht zijn devies¹⁵.

Die opstelling ging weleens tegen de heersende meningen in. Zijn socialistische gezindheid verhinderde hem niet verzet aan te tekenen, uit eerbied voor het leven, tegen de abortusvoorstellen van de Belgische Socialistische Partij in de jaren zeventig¹⁶. Hoewel hij lid was gebleven van de Nederlandse Partij van de Arbeid, herkende hij zich niet meer in de pleidooien die, in diezelfde jaren, binnen die partij opgeld maakten voor een permissieve samenleving en het slopen van seksuele taboes. Het "*verboden te verbieden*" zou zijn oude geliefde S.D.A.P. terecht als burgerlijke decadentie hebben gebrandmerkt en wees volgens Brugmans op een elementair gebrek aan stijl: "*Eerlijk gezegd: dat is mijn wereld niet*"¹⁷. Als notoir tegenstander van het nationaal-socialisme en het fascisme meende hij hun geweldige succes bij de bevolking te verklaren door het feit dat hun beweringen en beleidsdaden onvermijdelijk moesten aanslaan¹⁸. En hij bleef de Europese eenmaking, voor hem in eerste instantie een moreel en politiek project, verdedigen tegen alle groeiende kritiek op het geldverslindende, bureaucratische Brussel in¹⁹.

Wat er ook van zij, Hendrik Brugmans kon steunen op een stevig credo. De drieëenheid van christendom, democratie en socialisme loopt als een rode draad door al zijn opstellingen heen en heeft zowel zijn verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog als zijn strijd voor een federaal Europa, bouwsteen van de wereldvrede vorm gegeven. Het was dit credo dat hem ver deed uitreiken boven de Hollander die Vlaanderen ontdekte. Ten slotte was de titel die Rosa Luxemburg haar brieven meegaf, "*Das Menschliche entscheidet*", hem zeer lief²⁰.

NOTEN

1. De biografische gegevens werden ontleend aan: H. BRUGMANS. *Wij, Europa. Een halve eeuw strijd voor emancipatie en Europees federalisme*. Opgetekend door H. KIRSTEN. Leuven, Kritak - Amsterdam, Meulenhoff, 1988; J. BALLEGEER. *Brugmans 90 jaar? 90 jaar Brugmans!* In: *Europa Een federaal*. 36, (1996), 5 (oktober-november 1996), p. 1 en 5; P. van de MEERSSCHE. *Het antwoord van Brugmans*. Brugge, Orion, 1973; IDEM. *Blijvend engagement. Gesprekken met prof. H. Brugmans*. Leuven, Davidsfonds, 1980.
2. H. BRUGMANS. *De Man en zijn tijd*. In: M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN (red.). *Autobiografie*. Deel 1 in de reeks *Hendrik de Man. Persoon en ideeën*. Antwerpen, Scriptoria, 1974, p. 5.
3. P. van de MEERSSCHE. *Op. cit.* p. 27.
4. H. BRUGMANS. *Wij, Europa ...* p. 89.
5. P. van de MEERSSCHE. *Op. cit.* p. 28-29.
6. H. BRUGMANS. *Op. cit.* p. 90.
7. *Ibid.*; P. van de MEERSSCHE. *Op. cit.* p. 29.
8. Brief van H. BRUGMANS aan de auteur, 4 december 1983; *Gesprek van de auteur met H. BRUGMANS*, 24 maart 1984; H. BRUGMANS. *Op. cit.* p. 100; IDEM. *Over Hendrik de Man in 1940-'41*. In: *Streven*, 54, (oktober 1986), p. 15-16.
9. P. van de MEERSSCHE. *Het antwoord van Brugmans*. Brugge, Orion, 1973, p. 122.
10. H. BRUGMANS. *Hendrik de Man*. In: *Paraat*, 23 januari 1948, p. 10 (Geciteerd in: M. BRÉLAZ. *Léopold III et Henri de Man*. Genève, Editions des Antipodes, 1988, p. 52).
11. H. BRUGMANS. *Voorbij het nationalisme. De eis van deze tijd. Boodschap aan de deelnemers van het colloquium te Antwerpen van 23 april 1988*. In: *Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man*. N° 15 (décembre 1988), p. 8-9.
12. IDEM. *Wij, Europa ...* p. 100
13. *Ibid.* p. 99.
14. *Ibid.* p. 271.
15. *Ibid.* p. 275.
16. P. Van de MEERSSCHE. *Blijvend engagement. Gesprekken met prof. H. Brugmans*. Leuven, Davidsfonds, 1980, p. 33.
17. *Ibid.* p. 47.
18. H. BRUGMANS. *Over Hendrik de Man in 1940-'41*. In: *Streven*, 54, (oktober 1986), p. 23.

19. M. DOORNAERT. De utopie van een realist. In: De Standaard, 13 maart 1997, p. 5.
20. P. van de MEERSSCHE. Op. cit. p. 31-32.

Résumé - Henri Brugmans (1906-1997)

En la personne d'Henri Brugmans, notre Association a perdu un membre de renom. Né en 1906, il estimait appartenir à la génération qui, ayant vu le jour avant 1914, se rappelait le dix-neuvième siècle. Plus proche de sa mère par tempérament, il apprit énormément de son père qui l'initia entre autres à l'histoire et la séparation des Pays-Bas.

En 1922, il interrompit ses études secondaires au lycée d'Amsterdam pour perfectionner sa connaissance du français à Paris, à l'École Fontanes. Il en conçut un amour profond mais tumultueux pour la France et les Français. Après ses études secondaires, il choisit de se spécialiser dans la langue française et sa littérature à l'université d'Amsterdam.

Son intérêt pour le mouvement flamand le rendit conscient du problème social. Finalement il opta en faveur du socialisme pendant sa dernière année d'études passée à la Sorbonne. Admirateur de la révolution russe, mais profondément attaché à la tradition démocratique, il s'engagea dans l'aile gauche du Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (S.D.A.P.) et se voua surtout à l'éducation ouvrière. En 1935, il accepta volontiers la présidence de l'Institut voor Arbeidersontwikkeling que lui offrit la direction du parti. A cette époque, il souscrit sans réserve aux idées d'Henri de Man de même qu'aux solutions radicales proposées dans le Plan du Travail. Au fil des années trente, les dangers émanant du national-socialisme le préoccupèrent énormément.

En 1942, Henri Brugmans fut interné par l'occupant allemand dans le camp d'otages de Sint-Michiels-Gestel. Pour ne pas sombrer dans la passivité, il organisa des leçons de français et de littérature, échangeant et approfondissant avec quelques compagnons ses idées sur le socialisme personnaliste. Relâché en 1944, il rejoignit la résistance.

Après la guerre, Henri Brugmans milita énergiquement en faveur d'une Europe fédérale, à ses yeux pierre angulaire de la paix mondiale. Il fut recteur du Collège de l'Europe à Bruges de 1952 à 1972. Après son rectorat, il resta toujours très actif comme professeur, écrivain, critique, conférencier, collaborateur de divers journaux, hebdomadaires et revues.

Si Henri Brugmans s'opposa vivement à la politique d'Henri de Man pendant un certain nombre d'années, il ne cessa jamais de s'inspirer de ses idées. En tant que président de l'Institut voor Arbeidersontwikkeling, Henri Brugmans collabora intensément à la propagation de l'idée du Plan du Travail. Le nouveau programme du S.D.A.P. qu'il contribua à élaborer en 1937 témoigne de cette influence. En revanche, le pacifisme et la neutralité préconisés par de Man allait trop à l'encontre de son antifascisme virulent et de sa conviction que la guerre était inéluctable. Leur rencontre à la veille de l'invasion allemande fut tragique. Mais défenseur inébranlable de la liberté d'expression, il n'hésita pas à critiquer publiquement, en 1948, l'absurdité du procès intenté

contre de Man par la justice belge. Leur dernière rencontre eut lieu en 1947 et eut pour objet principal l'unification de l'Europe. Comme le montrent ses comptes rendus dans le *Standaard der Letteren*, Henri de Man continuait à l'intriguer. Au fil des années, Brugmans semblait atténuer son attitude critique au profit de l'admiration et d'une plus grande compréhension.

En mars 1984, Brugmans eut la gentillesse de m'accueillir dans sa maison à Bruges et me parla avec enthousiasme d'Henri de Man. Sa verve et son talent d'expression m'ont laissé une impression impérissable.

Il ne se contentait jamais d'allégations superficielles et faisait droit à la réalité dans toutes ses nuances. Une fois certain de son point de vue, il le défendait avec opiniâtreté. C'est à juste titre qu'il souscrivait à la devise "Probus pugnax" ("honnête et prêt au combat"). Dans cette optique, il ne se gêna pas de critiquer la politique des partis socialistes dans les années septante, lorsque ceux-ci se prononcèrent en faveur de l'avortement ou de l'abandon des tabous sexuels. De même, il n'hésita pas à attirer l'attention sur la puissance d'attraction du national-socialisme et du fascisme ou à propager l'idée européenne à l'encontre des multiples reproches de bureaucratie et de gaspillage. Dans toutes les situations il appuyait sur un credo solide. En fait, la trinité entre chrétienté, démocratie et socialisme animait tous ses engagements.

CHRONIQUE

Antoine Giscard d'Estaing. *Léopold III. Un Roi dans la tourmente*. Bruxelles, Racine, 1995 et 1996. 327 p.

L'auteur est le cousin de l'ancien président de la République française et se propose de découvrir et d'expliquer à un public français les origines et le dénouement de la question royale en Belgique. Son récit commence par la mort tragique d'Albert Ier et celle de la Reine Astrid et passe par la politique d'indépendance lancée par le Roi Léopold, l'invasion allemande de 1940, les quatre années de captivité à Laeken, la déportation de la famille royale en 1944 et les troubles d'après-guerre. Ses conclusions portent surtout sur l'avenir de la monarchie belge.

Si l'auteur ne manque pas d'évoquer le rôle d'Henri de Man ainsi que l'influence qu'il a exercée auprès du Roi Léopold, son rendu de certains faits est peu correct. Il considère Henri de Man d'abord comme un homme politique qui était originaire de la petite-bourgeoisie intellectuelle de Gand (p. 27)! Puis, il accorde une attention bienveillante à Léon Degrelle lorsque celui-ci a prétendu que pendant la "drôle de guerre", de Man se serait rendu, à la demande du Roi, à Berlin pour y suggérer que la Wehrmacht passe par les Ardennes belges pour tourner la ligne Maginot, tandis que l'armée belge se retirerait derrière la Meuse et pourrait préserver le reste du territoire belge (p. 48). Enfin, aux yeux de Giscard d'Estaing, de Man aurait été le créateur et le premier chef de l'U.T.M.I. (p. 114); en tant que tel, il aurait été remplacé par Delvo en avril 1942 (p. 147).

Il nous semble que ces erreurs résultent, en grande partie, du fait que l'auteur n'a pas consulté en entier la littérature disponible sur l'époque. Ni les ouvrages très documentés de Michel Brélaz, *Léopold III et Henri de Man* (Genève, Editions des Antipodes, 1988) et *Le 'dossier Léopold III' et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale* (Genève, Editions

des Antipodes, 1989), ni l'étude approfondie de Jan Velaers et de Herman Van Goethem, *Leopold III. De Koning, het land, de oorlog* (Tielt, Lannoo, 1994) ne figurent dans sa bibliographie. Il en va d'ailleurs de même d'autres ouvrages capitaux tels que ceux de Jean Vanwelkenhuyzen.

Cette remarque ne s'applique cependant pas à la libération et aux événements qui la suivirent, cette époque-là étant exposée avec plus de rigueur. De même, toujours est-il que l'auteur se dit animé par "la passion de découvrir ce qui s'est réellement passé, pourquoi et comment les choses ont tourné de cette étonnante façon" (p. 8). Mais si nous ne pouvons que nous réjouir de cette approche de base, nous restons convaincu que tout effort de vulgarisation doit respecter la complexité des faits et des personnages étudiés.

X X X X

Eric Rosseel. *Ethisch socialisme in Vlaanderen.*

De twintigste eeuw overbrugd. Bruxelles, VUB-Press, 1996, 301 p.

Cette étude n'a pas manqué de susciter des commentaires. L'ancien ministre et ancien président du Socialistische Partij, Frank Vandenbroucke, lui a consacré un compte rendu critique dans le journal *De Morgen* du 16 janvier 1997, (p.25 et 30) sous le titre *Ethiek tegen socialisme. Eric Rosseel trekt parallel tussen Mark Elchardus en Hendrik de Man*. Mentionnons également que le 23 février 1997 Herman Balthazar, le gouverneur de la Flandre orientale et ancien président de notre Association, fut interviewé dans l'émission télévisée "Lichtpunt" (BRT-TV2) et qu'il y a tenu des propos plutôt foudroyants sur l'ouvrage de Rosseel.

La thèse centrale de cet ouvrage est qu'en période de crise économique et sociale, le socialisme matérialiste cède le pas à un socialisme éthique qui risque à son tour de déboucher sur un socialisme autoritaire ou même de dériver vers le fascisme. Rosseel allègue que les origines et la personnalité "autoritaire" de de Man l'amènèrent à préconiser un réveil éthique ayant pour

conséquence ultime une sympathie ouverte pour des modes de pensée "fascistes". Si cette manière de voir rappelle celle de Zeev Sternhell, Rosseel s'en sert également pour s'opposer aux formes contemporaines du socialisme éthique telles qu'elles se révèlent dans la pensée du sociologue Mark Elchardus ou dans la plateforme *Het Sienjaal* de Norbert De Batselier et de Marcel Coppieters. Il s'agit là d'une évolution qu'il regrette amèrement et dont il craint qu'elle nous mène à un socialisme autoritaire avant l'an 2000 (p. 22).

Nous ne cachons pas qu'au fil de sa lecture l'étude de Rosseel nous a valu une déception croissante. Elle provient d'abord de son parti pris en faveur des philosophies matérialiste et postmoderne et contre toute référence à l'éthique. Se disant "marxiste libéral", il tend à ne considérer le socialisme que comme l'achèvement du capitalisme. A ses yeux, le socialisme éthique risque non seulement de dériver vers le fascisme, mais néglige également l'objectif principal du mouvement ouvrier, à savoir le progrès matériel et les possibilités de consommation des salariés. Cette conception assez étroite va d'ailleurs de pair avec une résistance fervente à la religion. Rosseel n'hésite pas à mettre en lumière les origines catholiques de Karel Van Miert, président du Socialistische Partij dans les années 1970, et regrette que la nouvelle orientation de ce parti l'éloigne de ses alliés traditionnels, à savoir les libéraux maçonniques (p. 22). De même, quand il constate que le milieu parental de de Man, bien que son père eût été un libre penseur, ne l'a pas imprégné d'anticléricisme (p. 70), il semble plutôt formuler un reproche.

Au plan purement scientifique, l'ouvrage n'ajoute rien à ce qui est déjà connu. Qui plus est, il bouleverse et ridiculise les critères de cohérence et de nuance qui sont censés caractériser toute entreprise scientifique. Rosseel réussit à maintenir la thèse centrale évoquée ci-dessus en dépit des éléments qui la contredisent et dont il ne nie même pas l'existence. Ainsi ose-t-il prétendre que toutes les formes du socialisme éthique développées dans les années 1900-1940 entrèrent dans le sillage du fascisme et du national-socialisme, même si de nombreux socialistes éthiques n'ont pas collaboré avec ces régimes (p. 26)! Dans ces conditions, son discours n'est crédible que lorsqu'il

déclare abandonner les valeurs de consistance et de cohérence (p. 212) ou ne respecter qu'une seule valeur, celle de la superficialité (p. 269). Tout compte fait, son étude consiste à dire que le socialisme éthique mène au fascisme, sauf dans les cas où sa dérive vers le fascisme n'a pas lieu.

Enfin, la façon dont il décrit la personnalité d'Henri de Man est peu courtoise. Si nombre de contemporains ont reproché à de Man son opiniâtreté, son orgueil et son amertume, Rosseel n'hésite pas à se distinguer en le qualifiant d'"emmerdeur" ("*een vervelende klier*" - p. 45). Sans vouloir canoniser la froideur académique, on ne peut que déplorer l'introduction de ce langage de bistrot dans le débat intellectuel et scientifique. Il y a là une faute de goût que, à notre connaissance, même les adversaires les plus farouches de de Man n'ont jamais commise.

NOUVELLES DE L'ASSOCIATION

Comité de l'Association

Le Comité s'est réuni le jeudi 11 septembre 1997 à Bruxelles. Il s'est penché notamment sur la préparation des activités du samedi 22 novembre prochain, c'est-à-dire de l'échange de vues concernant l'histoire de l'École Ouvrière Supérieure, de l'assemblée générale et du colloque concernant Henri de Man et la Seconde Guerre Mondiale ainsi que sur la situation financière de l'Association.

Le Comité s'est également réjoui de l'avancement du répertoire des archives d'Henri de Man qui se trouvent à l'Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (A.M.V.C.) d'Anvers. Grâce à l'Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (A.M.S.A.B.) - et en particulier, grâce à Herman Balthazar, président de son conseil d'administration et à Wouter Steenhaut, administrateur délégué - qui en a chargé sa section anversoise, le Centre Louis Major, l'inventaire prend de plus en plus forme. Tous les éléments nécessaires sont introduits dans une base de données offrant plusieurs possibilités de triage et de sélection. D'après les prévisions, une version de base sera disponible le samedi 22 novembre prochain.

Cotisations

Les membres de l'Association sont invités à s'acquitter de leur cotisation pour l'année 1997 en utilisant l'un des moyens de paiements indiqués ci-après.

Belgique: compte N° 220-0866780-24 de l'Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man, Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem (compte auprès de la Generale Bank, 2650 Edegem) - les membres trouveront ci-joint un bulletin de virement qui leur simplifiera la tâche.

Suisse: Compte d'épargne N° S 96.97.96 de l'Association auprès de la Banque Cantonale de et à Genève). Paiements par virement bancaire ou versement postal sur le compte de chèques postaux 12-1-2, Banque Cantonale, Genève, en mentionnant sur le talon: "Compte S 96 97 96 Association Henri de Man".

Barème des cotisations

Cotisation normale	FB 1 000,-	FS 50,-
Cotisation normale, couple	FB 1 200,-	FS 60,-
Cotisation de soutien	FB 2 000,-	FS 100,-
Cotisation de soutien, couple	FB 2 200,-	FS 110,-
Cotisation membres retraités, étudiants ou chômeurs	FB 500,-	FS 25,-

PUBLICATIONS DISPONIBLES

Oeuvres d'Henri de Man:**Au-delà du marxisme**

Paris, Editions du Seuil, 1974. 446 p. FB 500,-
FS 20,-

L'idée socialiste

Genève, Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man et Presses universitaires
Romandes, 1975. 542 p. FB 600,-
FS 25,-

Der neuentdeckte Marx Marx redécouvert

Genève, Association ..., 1980. 82 p. FB 300,-
FS 12,-

Voorbij het nationalisme

Edegem, Vereniging voor de Studie van het
Werk van Hendrik de Man, 1988. 260 p.
(traduction en néerlandais FB 500,-
de Juliaan Capelle)

Massificatie en cultuurverval

Edegem, Vereniging ..., 1991. 254 p.
(traduction en néerlandais FB 700,-
de Walter De Brock)

Nationalisme en socialisme

Bruxelles, De Wilde Roos, 1932 -
Edegem, Vereniging ..., 1991. 106 p. FB 300,-

Wir! Ein sozialistisches Festspiel

Berlin, Arbeiterjugend-Verlag, 1932. 35 p.
(réédition par M. De Ridder, Anvers) FB 300,-

Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man:**Actes du colloque international sur l'oeuvre
d'Henri de Man**

Genève, Faculté de droit, 1973, 3 volumes
polycopiés, 330 p. FB 500,-
FS 20,-

**Bulletin de l'Association pour l'étude de l'oeuvre
d'Henri de Man**

Publication périodique comprenant diverses contribu-
tions, des avis destinés aux membres, rapports sur les
activités de l'Association, textes moins connus d'Henri
de Man etc. Tous les numéros sont disponibles (les N°s 1
à 3 en photocopie) à FB 100,- / FS 4,- l'exemplaire. Le
Bulletin N° 13, publié à l'occasion du centenaire de la
naissance d'Henri de Man, est vendu à FB 300,- / FS 12,-
l'exemplaire.

Michel Brélaz:**Henri de Man. Une autre idée du socialisme**

Genève, Editions des Antipodes, 1985.
814 p.

FB 800,-
FS 32,-

Léopold III et Henri de Man

Genève, Editions des Antipodes, 1988.
340 p.

- broché FB 700,-
FS 28,-
- relié FS 40,-

Henri de Man. Le "Dossier Léopold III" et autres documents sur la période de la seconde guerre mondiale - réunis, présentés et édités par Michel Brélaz

Genève, Editions des Antipodes, 1989. 456 p.

- broché FB 700,-
FS 28,-
- relié FS 40,-

Peter Dodge:**Beyond Marxism: the Faith and Works of Hendrik de Man**

Den Haag, Martinus Nijhoff, 1966. 280 p. FB 800,-

A Documentary Study of Hendrik de Man, Socialist Critic of Marxism - Compiled, edited and largely translated by Peter Dodge

Princeton, Princeton University Press, 1979.
364 p.

FB 800,-

Marlene de Man-Flechtheim:**Geschiedenis van mijn leven. Een tijdsdocument -**

Bezorgd en ingeleid door prof. dr. Mieke Van Haegendoren

Leuven, Acco, 1993. 111 p.

FB 485,-

Brochures diverses:**Hendrik de Man. Een portret**

Antwerpen, Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven, 1985. 72 p.

FB 300,-

Mens en Taak - Hendrik de Man 1885-1985

44 p.

FB 200,-

Open Venster - Hendrik de Man, een ethisch socialisme

(A. de Decker) 32 p.

FB 100,-

A.M. van Peski. Hendrik de Man. Ein Wille zum Sozialismus.

Tübingen, J.C.B. Mohr, 1963. 24 p.

FB 100,-

Commandes:

Les prix de vente indiqués s'entendent nets, port compris. Les étudiants et librairies bénéficient d'une réduction de 25 %.

Les commandes en francs belges doivent être adressées au Secrétariat belge (Jan Ockeghemstraat 16, B-2650 Edegem), celles en francs suisses au Secrétariat suisse (Université de Genève, Département d'histoire du droit et des doctrines politiques, Boulevard Carl-Vogt 102, CH-1211 Genève 4). Elles seront exécutées contre versement en Belgique au compte de l'Association N° 220-0866780-24, Jan Ockeghemstraat 16 , B-2650 Edegem (compte auprès de la Generale Bank, B-2650 Edegem), en Suisse au compte de chèques postaux 12-4897-3, Michel Brélaz, Genève.

X X X

**L'ASSOCIATION POUR L'ÉTUDE DE
L'OEUVRE D'HENRI DE MAN**

est une association scientifique et culturelle sans but lucratif fondée en 1973 et organisée selon les articles 60 et suivants du Code civil suisse.

Elle se propose d'encourager l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man, ainsi que la recherche historique sur sa genèse, son évolution et son influence, et, d'une façon plus générale, de faire connaître ce qui, dans cette oeuvre, présente un intérêt pour la solution des problèmes politiques, économiques, sociaux et culturels actuels.

Pour obtenir les statuts de l'Association, les formalités d'adhésion et tous renseignements complémentaires, écrire au siège:

Association pour l'étude de l'oeuvre d'Henri de Man
p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines
politiques
Boulevard Carl-Vogt 102
CH-1211 GENEVE 4 (Suisse)

ou aux responsables du secrétariat pour la Belgique et les Pays-Bas:

- p.a. Mme Marlene de Man-Flechtheim
Jan Ockeghemstraat 16
B-2650 EDEGEM (Belgique)
- p.a. M. Johnny Anthoons
Krawatenstraat 97
B-3470 KORTENAKEN (Belgique)

